

БІБЛІОТЕКА „СВОБОДИ“.

Видавець д-р Кость Левицький.

Редактор д-р Степан Баран.

Ч. 1.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ.

Написав

Денис Коренець.

Ціна 50 сот.

Відень 1915.

Накладом видавництва „Свободи“.

З друкарні Н. І. Верная.

Передне слово.

Военна заверуха і хвпелеве заняте Галичини російськими військами припинили з початком вересня 1914 р. всі українські видавництва у Львові і взагалі в цілій східній Галичині і Буковині. Московські наїздники віднесли ся дуже ворожо до українського народу в Австрії і його інституцій та товариств не тільки політичних, але просьвітних, наукових і господарських. Розпорядком російського правительства замкнено і опечатано наше славнозвісне і много заслужене товариство „Просьвіта“ з всіми його філіями і читальнями в краю, „Українське товариство педагогічне“ з філіями і кружками, „Наукове товариство імени Шевченка,“ „Українську видавничу спілку“, не кажучи вже про українські часописи, з яких не виходить ні одна на нашій землі, занятій тепер Москалями. Припинено також українські видавництва приватних людей пр. Галицької накладні Якова Оренштайна в Коломиї і о скільки доси знаємо, за час російської окупації східної Галичини в українській мові

вийшов тільки один маленький кишеньвий календарик на 1915 р. накладом Я. Оренштайна. Замкнено також українську книгарню Наукового товариства імени Шевченка у Львові і українську книгарню в Станиславові — так що з публичного обороту усунено зовсім українське друковане слово. Замкнено всі українські школи в східній Галичині, наказано уживане української мови в публичнім життю, запроваджуючи всюди місто нашої мови чужу нам московщину. Українському народови московські наїздники проголосили вічну пам'ять.

Та живого слова не скути в кайдани! Наші передові люди, які виїхали з краю і опинилися часово у Відні, подумали про видаване українських часописів і книжок, яких пекучу потребу відчували наші збігці. Появилися „Діло“, „Свобода“, „Вістник Союзу визволення України“, „Віденський календар Просвіти“ на рік 1915, Буковина, Народний Голос в Чернівцях, брошури „Союзу визволення України“ Буковинський Православний календар на 1915 р. — але те все не було в силі заспокоїти звичайних потреб австрійських Українців з під сільської стріхи, яких воєнна судьба загнала в військові шпиталі, або до бараків для збігців і всі вони домагалися видавання популярних книжочок

що до форми і змісту, як се було в краю в виданнях „Просьвіти“, „Українського товариства педагогічного“, „Народного комітету“ і інших.

Особливо від хвилі, як з початком лютого с. р. стала виходити „Свобода“, українські жовніри і збігці, розсіяні нині по цілій монархії, зачали домагати ся від видавництва і редакції „Свободи“ видавання українських популярних книжок, передовсім з української історії і українського письменства.

І тому ми рішили розширити наше видавництво і крім тижневника „Свобода“ будемо видавати в міру засобів **„Бібліотеку Свободи“**, щоби заспокоїти жадобу читаня українського слова у наших ранених жовнірів в шпиталях і наших збігців в бараках, розширити їх сьвітогляд — з окрема з нашої історії і з нашого письменства, скріпити і піддержати їх на душі і вляти в них надію на красшу будучність українського народу.

Як першу книжочку нашого видавництва випускаємо в сьвіт „Короткий огляд української історії“, друкований доси в „Свободі“, бо знане рідної історії є для нас під сю історичну пору найважнійшою вагн. Як дальші випуски вийдуть „Огляд істо-

рії української літератури і культури“, „Короткий начерк географії України“ і деякі вибрані твори важніших українських письменників.

Даючи в руки читача нашу першу книжочку, висказуємо бажане, щоби як найскорше настали ліпші відносини для нашого народу і щоби ми могли перенести наше видавництво на нашу рідну, вільну вже землю.

Відень 16. мая 1915. р.

Д-р Степан Баран.

Українська земля і український нарід.

Український нарід мешкає в полудневій часті східної Європи на північ від Чорного і Азовського моря по поліські болота, в області рік Дністра, Дніпра і Дону, від Карпат по Кавказ. Є се простір значно більший як ціла Австро-Угорщина, або котра-небудь з європейських держав, а лиш від одної Росії менший. Земля на сьому просторі незвичайно родюча, славний чернозем, богата в лісах і копалини як нафта, земний віск, сіль, вуголь і залізо.

Землі сі належать тепер до двох держав: в більшій часті до Росії, а в меншій, бо одинадцятій часті усього простору до Австро Угорщини. Є се у Росії губернії: квівська, подільська, волинська, херзонська, полтавська, харківська, екатеринославська і чернігівська; крім того в значній часті українськими є губернії: холмська, гродненська, мінська, курська, вороніжська, таврійська, кубанська і бесарабська. Поза сим мешкають Українці-поселенці також в азийській Росії, на Сибірі. В Австро-Угорщині замешкують Українці східну Галичину по долині-

ний Сян, а в Карпатах аж по Попрад, північно-західну Буковину і північно-східну Угорщину. Разом збитою масою живе Українців 32 мільйони, з того 4 мільйони 200 тисяч в Австро-Угорщині на просторі 75 тисяч кілометрів квадратних, т. є. майже так за великім як ціла Галичина, а 28 мільйонів в Росії на просторі 775 тисяч кілометрів квадратних, т. є. на просторі одинадцять разів більшім. Крім того поселили ся Українці в більшім числі в Америці і так: пів мільйона в Зєдинених Станах північної Америки, чверть мільйона в Канаді, а 60 тисяч в полудневій Америці, в Бразилії і Аргєнтині. Разом усіх Українців на сьвіті числять до 35 мільйонів. Є їх отже значно більше чим в багато самостійних європейських державах всего населєня. Український нарід належить до словянського племені, до якого причисляють ся між иншими і його сусіди Москалі і Поляки.

Велике київське князівство.

Землі, які наш нарід замешкує нині в полуднево-східній Європі, займали вже споконвіку наші прадіди. На своїх богатих землях жили вони зразу свобідно не маючи нікого над собою. Жили громадами, а в кож-

дій громадї давали лад старші з роду, так, як се дієть ся в родинах, а молодші їх слухали. Пізнійше прадїди наші стали установляти собі князїв, щоби їм проводили на війні і таких князїв було на нашій землі багато. Земля, яка належала до одного князя, звала ся князївством. Князївства були більші і менші, а звали ся від міста пр. новгородське від Новгорода, київське від Києва, перемиське від Перемишля і ін. Найславнїйшим і найбогатшим поміж українськими князївствами стало з часом київське князївство. Його головне місто Київ здавна мало велике значїне через те, що лежить над рікою Дніпром, головною водною дорогою України. Київські купці скуповували по цїлій Україні товари, як мід, віск, шкіри і везли їх на продаж рікою Дніпром і Чорним Морем до Царгорода, головного міста грецького цїсарства, а звідтам привозили на Україну великі богацтва, як золоті і срібні прикраси, дорогі матерії, зброю, вина і т. п. Ті київські купці, відбуваючи далеку і небезпечну дорогу, часто мусїли в дорозі боронити свого житя і майна перед нападами ворожих диких племен, які кочували на степах. Через те стали вони відважні, сьміливі і дуже хоробрі. Навикнувши до войовничого житя, вони часто ішли на сусїдні українські

землі, забирали їх і прилучували до київського князівства. Через те київське князівство ставало чимраз більше і більше, а володів в ньому славний **князівський рід Руриковичів**. Під кінець девятого і в де-

Св. Ольга.

сятім століттю, то значить більше як тисяч літ тому, панували у київським князівстві одні по другім славні князі з роду Руриковичів: князь **Олег, Ігор, Ольга** (перша християнська княгиня) і **Святослав**. Сі

хоробрі князі ходили зі своїми військами аж на грецьку землю і добували великі багатства для України. Та не лиш хоробрі були ці князі: вони також дуже дбали про свій нарід. Вони подбали о те, щоби українські купці могли свобідно у чужих землях торгувати. Вони зробили з грецькими цісарями договір, що наші купці, які приїздили до Греції, не лиш не були обовязані давати оцлати від своїх товарів, але ще мали діставати від Греків удержане. Під такими мудрими і добрими князями зростало київське князівство в силу і значіне, а до найбільшої слави дійшло за князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

Князь **Володимир Великий** (979 — 1015 р.) заслужив ся для України тим, що українську землю, розбиту на малі князівства, злучив в одно: він поусував князів, а на їх місце поставив своїх дванайцятьох синів, щоби вони в братній згоді і під його проводом упр:вляли великою українською державою. Знаючи, що в едности сила, постановив сей розумний князь, ще тіснійше сполучити українські землі одною вірою: вірою християнською.

До часу Володимира Великого були Русини-Українці поганями, то значить, що не знали правдивого Бога, лиш покланяли

ся сонцю, гromови та ріжним божкам. Лиш деякі з поміж Українців, особливо купці, які їздили до Греції, де була вже християнська віра, пізнали і вірили в правдивого Бога і мали в Києві свою церкву. Також

Володимир Великий.

бабка Володимира Великого, княгиня Ольга, була християнкою. Але все таки тих християн було на Україні ще небогато. Аж Володимир Великий, ставши християнином, оголосив, що увесь його нарід повинен **приняти**

христову віру. Приказав народови зібратися в Києві на березі Дніпра і тут охрестили його грецькі сьвященики **988 р.** Тесаме зробили і по інших містах. З того часу, т. е. майже тисяч літ, Українці є християнами. Охрестивши український нарід, спровадив князь Володимир з Греції сьвящеників, щоби учили людий, а ремісників і будівничих для будови церков. В тих часах сьвященики були і учителями, тож грецькі сьвященики вчили Українців не лиш віри, але і письма. Пізнавши грецьку науку, став український нарід більше просьвічений, тим більше, що князь Володимир дуже дбав про просьвіту, засновував багато шкіл і спроваджував до них з Греції добрих учителів.

Так заводив лад у своїй державі князь Володимир, шукаючи поради у всім у сьвящеників і старших, поважнійших громадян. Для народа був сей князь справдішним батьком, дбав не лиш про його потреби, але і про приемности. На княжім дворі відбувалися в сьвята пири (забави) для всего народу, а хорим розношено харч по хатах.

Нарід не забув про свого доброго князя. По нинішний день лишилися пісні, які склав нарід в честь князя Володимира. В них називають його „красним сонечком“, а учені, які писали про него, дали йому імя Великого,

бо великі були заслуги, які він поклав для добра української землі. Церков почислила його до святих за те, що завів християнську віру на Україні.

Слідами великого батька пішов син його

Ярослав Мудрий.

Ярослав. Коли по смерті Володимира Великого настала незгода поміж його синами і вони почали собі взаємно нищити свої землі, тоді то Ярослав відібрав своїм братям землю і майже усю велику Русь-Україну злучив

у своїх руках, та володів нею від 1019 до 1054 року по Христі. Ставши паном великої держави подбав про її безпеченьство. На полудневий схід від української землі жили на розлогих степах **Печеніги**, нарід дикий, який від давних часів не давав Україні спокою, нападаючи і рабуючи багаті українські землі. Вже князь Володимир воював з ними. За князя Ярослава знов зачали вони непокоїти українську державу і дійшли, рабуючи, аж під сам Київ. Тоді побив їх Ярослав на голову і прогнав далеко від українських земель. З того часу вони вже не появлялися в тих сторонах.

Коли Україна була вже від сходу забезпечена, звернув ся князь Ярослав до західної границі. З того боку межувала українська держава з Польщею. Тут від давних часів вели ся між Українцями і Поляками боротьби о пограничні землі. Поляки захопили були в свої руки українські міста червенські, нинішню Галичину, так звану Червону Русь з найбільшим містом Перемишлем. Вправді Володимир Великий відібрав їм сю землю, та по його смерті, коли його сини вели між собою боротьби, Поляки покористували ся тим і знова запанували в червенських містах. Ярослав Мудрий, упоравши ся на скорі з Печенігами, пішов на захід

і відібрав від Польщі червенські гори.

Зібравши в одну цілість майже усі українські землі, і заволодівши ними, став князь Ярослав одним з наймогутніших володарів в тодішній Європі. Інші володарі мали за честь посвоячити ся зі славним і могучим українським князем. Король шведський віддав йому свою дочку за жінку, а українські князівни, дочки Ярослава, віддають ся одна за норвежського, друга за французького короля. Крім сего був князь Ярослав споріднений з цісарем грецьким та з князями німецькими і угорськими.

Сильним і могутним був і дійсно почував ся князь Ярослав Мудрий. Так сильним, що не припускав, щоби міг хто зломити його державу. В почуттю своєї справжньої сили помагав слабшим. Коли в Польщі настав страшний заколот, нарід встав проти князів, убивав сьвящеників, понищив церкви і вернув до поганства, тоді князь Ярослав Мудрий взяв в опіку польського князя Казимира, поміг йому успокоїти нарід і завести лад у польській державі, яка вже була розпала ся. А яка вдяка стріла за се нас, нащадків великого українського князівства, показує історія хочби лише послідних часів.

Злучивши українські землі і захистивши їх від ворогів, віддав ся князь Ярослав цілою душею заведеню ладу у своїй великій державі. В тім продовжував він дальше роботу свого батька Володимира Великого: старав ся о утвержене і поширене християнської науки, будував церкви і школи і основував багато монастирів. В тім часі найбільше ученими людьми були монахи: вони писали учені книги, учили письма і інших наук, також ремесла, рільництва, одним словом просвічали нарід, тому то засновуване монастирів було для України таке важне. Сам князь Ярослав проводив цілі дні на читаню книжок і розмовах з ученими людьми, яких багато спроваджував на свій двір. Любячи науку і других вохочував до неї, кажучи учити ся всім, старим і молодим, бо знав, що в просвіті сила народа. За його вченість і прихильність до науки назвали його „**Мудрим**“.

Велика заслуга Ярослава Мудрого також у тім, що він перший видав писані закони в книжці, званій „Правда руська“. До того часу, люди судили ся після звичаю, після звичаю платили податки і т. ін., а ті звичаї в ріжних сторонах української землі були ріжні, через те і не було ладу і урядники могли як хотіли здирати нарід, а судії

огли судити після своєї забаганки, часто несправедливо. Князь Ярослав Мудрий поклав сему кінець, бо видав постанови для всіх однакові, яких усі мусли слухати. Два віки по смерті сего князя судили на Русі після його мудрих законів, а треба ще і знати, що жаден інший словянський нарід не мав у тім часі писаних законів.

Князь Ярослав Мудрий дбав також про прикрашене своїх земель гарними будівлями. Він збудував побіч старого новий Київ і обвів його валами і укріпленнями для оборони перед нападами ворога. В'їздилось у Київ великою мурованою брамою, над якою стояла церква, покрита золоченою бляхою. Останки сих воріт стоять по нинішній день і називають ся „золоті ворота“. Він також приказав грецьким майстрам ставити величаву церкву, чудово в середині розмальовану. Та церква св. Софії заховала ся і є ще днесь для нас дорогою пам'яткою славної минувшини. У ній стоїть біла, мраморна, гарно різьблена домовина її основателя великого князя Ярослава Мудрого.

Поділ київської держави.

Умираючи поділив Ярослав свою державу між синів. Щоби одначе українська земля

не розпадала ся, установив, що київський князь має завсїгди старшувати над іншими і проводити їм в борбах за рідну землю. По собі посадив князь Ярослав у Києві свого найстаршого сина **Ізяслава**, наказуючи молодшим слухати його як батька, жити в згоді та спільно боронити вітчини від ворога. Наука була гарна, але діти, як звичайно, скоро забули батьківський заповіт. Котрий лиш чув ся на силах, старав ся забрати другому його землю; а вже найбільша борба ішла о Київ, бо кождий князь хотів старшувати, не вважаючи на се, що Київ мав належати найстаршому в роді. Наслідком сего були часті борби між українськими князями. В тих борбах слабші князі тратили свої землі і коли не погибли в борбі, мусіли утікати у чужі краї. Сих князів-утікачів звали ізгоями, то значить прогнаними. Вони, бажаючи вернути у свій край, глядали помочи у чужих, а найбільше у Половців. **Половці** був се дикий, мандрівний нарід, який прийшов з далекого сходу і поселив ся на просторах, травою вкритих рівнинах, званих степами, які від полудневого сходу межували з українськими оселями. Половці дуже радо помагали українським князям у їх домашних борбах, бо при тій нагоді могли нагарбати у багатій Русі-Україні всякого добра і людей, яких

опісля уживали до робіт, або продавали в далекі краї в неволю. В тих часах нетільки східні нехристиянські, але навіть християнські народи, як приміром Італійці купували собі невільників-християн, бо мали з них дешеvu і слухняну прислугу, з якою могли робити що хотіли. Особливо цінили ся задля краси і сили українські невільники.

Крім того і некликані приходили Половці на українські землі, нищили їх і пустошили. Через се почали цілі українські громади, сільські і міські, покидати свої оселі та поселяти ся далі на півночі, де були перед ворогом безпечніші. В сій біді нарід накликавав князів, щоби погодились і боронили краю, та все було надаремне.

Доперва в більше як 40 літ після смерти Ярослава Мудрого внук його **Володимир Мономах**, Мономахом назвали його по дідові з боку матери, цісарю грецьким, взяв ся за те діло. Він скликав всіх князів на **нараду на Любче озеро** під Київ 1097 р., де порішено понехати борб між князями. Кождий князь мав від тепер сидіти на своїй батьківщині не зачіпаючи других, а землі мали переходити з батька на сина. З того часу **Україна перестала бути одноцільною великою державою** та розділила ся як на початку перед Володимиром Великим

на численні князівства, які знов розпали ся на менші часті так **звані уділи**. Таких уділів було з часом на Україні сотки.

Коли Україна роздробила ся, змінили ся відносини князів до народа. Спершу, коли князі мали більші землі, удержували при собі наймане військо так звану дружину (від слова друг, товариш). Звичайно були се люди чужі, найчастійше з далекої півночі, Швеції, так звані Варяги. Дружинників своїх настановляли князі як своїх урядників, при їх помочи правили землею, судили, збирали податки. Маючи вірно собі віданих дружинників, князі не дуже потребували дбати про се, чи нарід з них вдоволений чи ні. Вправді громада завсїгди висказувала свої погляди на вічах, то є народних зборах, але князі не все прислухували ся до голосу громади. Коли пізнійше Україна розпала ся на дрібні князівства, тоді князі, маючи менше землі, збідніли і не мали чим оплачувати численної дружини. Від тепер князі мусіли більше зважати на те, чого хотів нарід, мусіли, хочаки удержати ся на престолі, приєднувати собі нарід. А приєднували його собі даючи йому різні свободи і права.

Сї зміни робили ся поволи, та крім сих змін прийшли зараз по любецькім з'їзді інші

користи з погодження князів, іменно, їх спільний **похід на Половців**.

Кілька разів, рік по році, ішли наші війська в степи проти сих грабіжників, побивали їх, аж вкінці прогнали їх далеко від нашої землі. З сеї пори мала українська земля з того боку кількадесять літ супокій.

Слава Мономаха пішла по усій Україні, а Киевляни запросили його на свій престол. Яко київський князь володів Мономах кріпко і могутно аж до смерті; так само син його **Мстислав** († 1132). Під володінем сих двох князів знова віджили українські землі, залюднили ся і забогатіли на-ново.

Та вже за внуків Мономаха встала давна незгода. Прийшло до завзятої борби так в його роді, між його старшими і молодшими внуками. Знова почало ся кликане Половців в поміч, а їх напади на українські землі стали тим сміливійші, що роз'єднані князі не могли від них оборонити ся. Наслідком сего бідніе українська земля, занепадають ремесла, торгівля, багато людей знова кидає свої сторони і шукає місць захистнійших. Занепала також давна столиця України „матір українських городів“ Київ, а найсумнійше було се, що зруйнував її внук Мономаха **Андрій**. Сей князь жив на півночі у князівстві суздальським, де жили предки те-

перішних Москалів. Завидуючи слави Києву і бажаючи своє місто вивиснити над усі інші, приказав своїому військови знищити і погарбувати Київ. Тоді то безліч усяких дорогих річей, книг і образів вивезли з Києва на північ. З того часу Київ чимраз більше занепадав і вже не вернув до колишньої слави і значіння.

Галицько-волинське князівство.

Не треба одначе думати, що з занепадом київського князівства занепала уся українська держава. Як раз тоді, в сих тяжких для київського князівства часах, зросло на заході в силу інше князівство: галицьке, що займало менше більше нинішню східну Галичину. О сю землю били ся протягом цілих століт київські князі з польськими і вона переходила з одних рук у другі. Доперва 1087 р. українські князі **Ростиславичі**, внуки Ярослава Мудрого: **Рюрик**, **Володар** і **Василько**, відібрали галицьку землю Полякам і заволоділи у ній, ділячи ся нею так: що Рюрик взяв **Перемишль**, Володар **Звенигород**, а Василько **Теребовлю**. Син Володаря **Володимирко** з'єднав цілу ту землю у своїх руках, вчинив **Галич** над Дністром своєю **столицею**, та став дуже мо-

гучим князем. Його земля була богата, добре загосподарована, бо не терпіла від п ловецьких нападів і домашніх воен. Її князі не мішали ся у борби других українських князів, та дбали лиш про добро своєї землі. Князі Ростиславичі панували тут цілу сотку літ. Визначив ся між ними син Володимирка **Ярослав**, якого для великого розуму прозвали **Осьмомислом**.

Та хоча як могучі були сі князі, то одначе у себе в дома не все могли по своїй волі поступати, бо мусіли дуже числити ся з волею своїх бояр. На Україні слово „**боярин**“ означало мужа більшого, значнійшого. Були се або старші з дружини або урядників, або власники більшої скількості землі, щось як нинішні дідичі. У всіх українських князівствах були бояри, та нігде не дійшли вони до такого значіня як на галицькій землі. Тут вони зуміли зібрати великі маетки в землі, позаводили собі власні дружини, позабирали для себе всі уряди, а бідний нарід часто грабили і заневолювали. (Дуже вірно змалював нам такого пана-боярина наш Франко в своїм „Захарі Беркуті“.) Та бояри давали ся в знаки і самим князям, не хотіли їх слухати і мішали ся у всі їх справи навіть домашні, накидуючи їм свою волю. Последного князя з роду Ростиславичів

Володимира прогнали навіть на якийсь час з краю.

Та новий княжий рід, який по вимертю Ростиславичів запанував на галицькім престолі, взяв ся рішучо до побореня переваги

Роман Галицький.

бояр. Був се рід Романовичів, а походив він від князя **Романа**, що володів па Волини у місті Володимирі (на північ від нинішнього Сокаля). По смерти останнього Ростиславича засїв князь Роман (1199) у галицькім кня-

зівстві і так **злучив** обі сусідні землі **в одну галицько-волинську** або галицько-володимирську державу. Князь сей буд чоловіком сьміливим і рішучим та знаменитим войовником. Він приборкав давного ворога України Половців, та нового, що від півночи грабив руські землі — Литовців. Він теж взяв ся остро до бояр, неслухняних карав строго, не позволив гнобити гароду, та примусив бояр жити спокійно і слухати волі князя. Сі його діла з'єднали Романови велику пошану не лиш у своїх, але і у чужих. Мож було мати на дальше пановане сего князя великі надії, та передвчасна смерть на полі битви з Поляками під Завихо том 1205 р. перервала його жите. Покинув він двох синів **Данила і Василька**, та багато води в Дністрі упило, поки вони запанували у цілій батьківщині. На богаті їх землі мали охоту велику не лиш свої князі, але і чужі сусіди від полулня і заходу: Угри і Поляки. При тім і галицькі бояри хотіли мати своє слово і ріжних князів запрошували, а відтак скидали з галицького престола, коли вони їм були не до вподоби. Тож ріжних володарів зазнали ті землі за сих більш як трийцять літ, поки підрсли і утвердили ся на батьківськїм престоли Романові сини-недолітки. Був час, коли здавало ся

що вже українська земля впаде в чужі руки: **король угорський Андрій**, опікун Романових сиріт, в змові з польським князем Лешком **забрав їм батьківщину** полишаючи сам лише Володимир. На престолі галицьких князів (1214) посадили малих дітей: сина угорського короля і дочку польського, яких в тій цілі одружили. (В тих часах бувало, що вінчали і малих дітей особливо в знатнійших родах, коли ходило о злуку родів або о придбане престолу або маєтности.) Та се діло не устояло ся довго; союзники поперечились між собою, а нарід не злюбивши Угрів за нехтоване нашої віри, встав проти них. **Угри покинули галицьку землю, та королі їх задержали з того часу титул королів Галичини і Володимирії.**

Тимчасом серед тяжких условин доростали Романові сини. Перейшовши ріжні невзгоди, прогнане і небезпеки, вони з'єднали при помочи батьківської вірної дружини Волинь у своїх руках, а потім обер улись на добуте Галича. Нарід, що надіяв ся від них визволу з боярського ярма, радо витав їх усюди і вони заняли і сю часть батьківщини. Та на тім не здержали ся. Все ідучи рука в руку, у братній згоді, сї князі поширяли свої землі на схід до Києва і далі.

Були-б мабуть відновили давню могучу українську державу, та ось на український край наплинула страшна повінь: дикі орди татарські заляли українські землі, нищачи усе.

Татарський наїзд.

Татари жили на далекім Сході в Азії. Були вони кочовиками себто занимали ся переважно ховом худоби і зі своїми стадами переносили ся з місця на місце. Жили свободними громадами так званими ордами. Сі орди злучив в одно **татарський начальник Темуджін** і пустив ся на підбої спершу в Азії, а відтак і в Європі. Тут ударили Татари найперше на Половців, які мешкали найдалі на сході. Половці прийшли просити помочи у наших князів, вмовляючи їх, що се і для України-Руси буде ліпше, коли спільними силами відженуть Татар — вони-ж тоді не прийдуть пустошити руських земель. Послухали князі своїх недавних ворогів і виправили ся в похід на Татар, а проводив їм **київський князь Мстислав**. Прийшло **до бою** в степах **над річкою Калкою**, що тече до Азовського моря. Тут Татари побили наших князів головно тому, що Половці, не ждучи кінця битви, утекли. Одначе Татари побідивши не пішли дальше; вони

остали в степах і залишили зачіпати чужі землі.

Доперва в кільканайцять літ пізнійше **син Темуджіна хан Батий** — (ханами звали Татари своїх володарів) — **пішов** зі своїми ордами на північні тепер московські землі, а опісля звернув ся **на Київ**. Києва боронив дуже хоробро намісник галицького князя Данила, але не оборонив. Впали київські мури під напором величезної сили диких орд. Татари вдерли ся у старинну українську столицю. Та Києвляни ще не давали ся, останню борбу звели з Татарами в церкві, поставленій ще сьв. Володимиром. Одначе церква завалила ся і погребала під собою недобитків. Так **впав** давний **Київ**, матір українських городів **1240 р.**, т. е. майже сімсот літ тому. Татари пішли дальше, забіраючи по дорозі всі міста, між іншими Володимир і Галич. Відтак орди їх розділили ся: одні пішли через Карпати на Угорщину, другі на захід через Польщу і Шлеск. Одні і другі пустошили по дорозі землі і побивали війська угорські та польські.

Тимчасом помер в Азві найстарший хан татарський, а Батий, хочачи стати його наслідником, вернув зі своїми ордами на схід. Але головним ханом не вдало ся йому стати. Тоді поселив ся він зі своєю ордою над

долішною Волгою, а вважаючи себе за зверхника усеї України, став вимагати від князів данини. Крім сего жадав, щоби князі просили у него затвердження на пановане у своїх землях. Князі, хоч як не хотіли сего

Король Данило.

вчинити, таки вкінці мусли покорити ся великій татарській силі. Найдовше опирав ся **галицький князь Данило**, та і він побоюючись о свої землі поїхав ханови поклонити ся.

Та ся зависимість від хана і Данилова покора були більше про око, бо Данило ніколи не зрікав ся свого наміру скинути татарське ярмо не лиш зі себе, але і з усеї Руси. До сего діла приготовляв ся так, що старав ся придбати собі між володарями союзників, щоби мати від них поміч, а також старав ся піднести значіне і силу свого роду, збогачуючи його новими землями.

В тім часі **вимер** володіючий в австрійських краях **рід Бабенбергів**, з якого остали лиш дві жінки: сестра і братаниця послідного князя. Тоді заприязнений з Данилом **король угорський Беля** висватав **Даниловому синові Романови** австрійську **княгиню Гертруду**, та посадив молодята у австрійському місті Ниперк (нившній Гайнбургі). Та князя Романа ждала тепер тяжка борба з чеським королевичем **Отокаром**, який одруживши ся з другою австрійською княгинею, бажав загорнути усю спадщину Бабенбергів. От кар обложив Романа у замку зі всіх сторін своїм військом і держав в облозі цілий рік. Не могучи добути замку, хотів Отокар з Романом погодити ся, відступаючи йому часть спадщини, але під услівем, що Роман покине свого союзника Беля. Та **Роман** був вірний у дружбі і не прийняв згоди, а коли поміч не приходила,

перебив ся силою через облягяючих і **вернув домів на Русь**. З того часу не вернув він більше у австрійські краї.

Другого свого **сина Шварна** одружив Данило **з дочкою** литовського короля **Мендовга**. Шварно одержав землі **на Литві**, а по смери Мендовга засїв на литовськїм престолї як володар усеї Литви. Та по нїм рід Романовичів не удержав ся на Литві.

Всї ті заходи Данила мали вести до одной ціли: скріпити сили Руси, щоби відтак скинути з неї татарське ярмо.

Щоби сей свій намір скорше і певнїйше здійснити, задумав Данило усї загрожені Татарами держави: Угри, Польщу і Литву злучити в союз. Щоби для того союзу придбати поміч від західного християнського сьвіта, **війшов Данило в зносини з папою римським**. А треба знати, що в тих часах мав папа перший гомос не лиш в церковних, але і в політичних справах і Данило міг надїяти ся, що на поклик папи дадуть йому поміч володарі західної Європи. Та надїї завели. Західна Европа, занята своїми борбами, йому помочи не дала, лиш папа хотячи йому показати свою прихильність і пошану, прислав йому через свого посла-легата королївську корону. Сею короною **коронував ся Данило на короля усеї Руси-України**

1253 р. (Сеся корона, перероблена на мітру, переходуєть ся по нинішній день в скарбниці перемиської греко-католицької капітули, а перемиський владика убирає її у найбільше святачні дні.)

І в краю робив Данило приготовленя на прийме Татар: Будував замки і обгороджував їх валами, збирав дружину і запроваляв її до бою. Будував також нові міста, між иншими **заснував** тоді місто **в честь свого сина Льва**, назване від його імени **Львів**. Є се нинішня столиця Галичини. Та серед сих приготовань заскочили його ненадійно Татари, дістали його в свої руки та примусили до того, що він сам наказав своїм людям розметати свіжо збудовані укріпленя міст. Сего не міг Данило пережити, розхорів ся і незабавом опісля помер.

Иншим шляхом супроти Татар пішов **син Данила Лев**. Він жив з Татарами в згоді, товаришував їм навіть в походах на польські землі, а маючи з їх боку спокій, старав ся придбати собі нові землі. І так намагав ся засісти на краківськїм престолі, а виправивши ся на **угорську Русь прилучив** її до своїх земель.

До ще більшої могучости дійшов **князь Юрій**, який **прилучив** до галицької землі **Волинь**, що на якийсь час був від неї від-

лучив ся під окремими князями **з дому Романовичів**. Юрій був се знаменитий володар; він довів свою державу до сили і значіння, та загосподарив її на ново. Мир і добробут знова вернули на галицьку землю. **Юрій** почував себе так могутним, що **приняв титул короля усеї Руси-України**.

За його часів повстала **в місті Галичи митрополія**. Стало ся се тому, що митрополит київський, який був головою нашої церкви, підчас наїзду Татар переніс ся для безпеченьства з Києва на північ у московські землі. Король Юрій, не хотячи, щоби наша церква підлягала московським впливам, поставив ся о засноване нової митрополії в Галичи. Вона мала заступити давнійшу київську і тому митрополит галицький мав також титул київського. Оба сі титули має кождочасний митрополит львівський, бо нинішня львівська митрополія повстала через перенесене галицької митрополії до Львова.

Юрієві сини: **Андрій і Лев** відновляють борбу з Татарами, оборонюючи від них не лиш свої, але і сусідні християнські землі. У борбах сих они **погибли (1324 р.)** полишаючи по собі память завзятих і непоборимих оборонців свїта християнського проти поганців. Так висловлює ся про них польський король Володислав Локеток, сповіщаючи па-

пу про їх смерть. Вони не лишили по собі наслідників, тож **бояри закликали** на опорожнений престол їх сестрінка **Болеслава**, сина польського князя Тройдена і Марії, дочки короля Юрія і він засідає на галицькім престолі як **Юрій II**. Був се князь сильний і хоробрий поборник Татар. До него з усіх усюдів звертають ся християнські народи о поміч і оборону від Татар. До днесь задержало ся письмо Юрія II., писане до німецьких лицарів, яким він на їх просьбу обіцяє поміч і охорону перед Татарами.

Лиш зі своїми боярами не міг сей князь дійти до ладу. Він любив оточити ся чужинцями і багато їх спроваджував до наших міст і на свій двір. Також намагав ся завести між народом латинську віру. Се так озлобило на него бояр, що вони, щоби ся його позбути, строїли його.

На князю Юрію II. кінчить ся рід Романовичів, а з ним сходить до гробу **останнє самостійне князівство на українській землі 1340 р.**

Внутрішнє жите княжої доби.

На закінчене історії княжих часів розповімо ще про лад державний, про жите,

заняття і просьвіту на наших землях в ті давні часи.

Як ми бачили, над цілою Русею-Україною панував один **княжий рід Руриковичів**, а князі сего роду сиділи по різних українських землях. (Деякі галузи роду Руриковичів мали ще окремі пазви від імен князів, прим. від Мономаха — Мономаховичі, від Романа — Романовичі). Старшим уважав ся той князь, що сидів в Києві. Він титулував ся великим князем, а ціла наша держава звала ся великим князівством київським. Його мали слухати прочі князі, які уважали ся молодшими, йому підвласними. На ділі однак один князь не вмівував ся другому у його справи і кожний правив самостійно своєю землею. Сила князя опирала ся на його найманім війську-дружині. З поміж неї вибирав він собі звичайно полководців і урядників і при їх помочи правив землею. Найстарший з урядників звав ся тисяцький; він заступав князя в управі і суді. Але і громада мала голос в прилюдних справах. Висказувала вона свою гадку на **вічах**. Були то збори усіх свобідних горожан цілої землі. Сходили ся вони після потреби, а голос їх мав ріжну силу в різних часах і в різних землях. Звичайно висказувало віче свою гадку про управу князя, висказувало йому свої

бажання, але не раз і судило його, зсаджало з престола княжого, а іншого покликала на його місце.

Князі удержували себе і дружину з доходів свого господарства, воєнної добичі і податків, які накладали на людину, до їх доходів належали кари грошеві. Людину складала ся з людей міських — міщан, земських бояр, що мали більші посади, ґрунти, селян-хліборобів т. зв. смердів і невольників, що походили з воєнних бранців, бо тоді людей, взятих в полон робили невольниками, коли їх не викупила родина. Але не раз і місцеві люди ставали невольниками, а то з причини незаплати довгів. Був на Русі-Україні закон, що дозволяв брати в неволю на відробок довжник, який не міг сплатити довгу. На той час він втрачав волю і мусів слухати свого вірителя та йому робити. Часто такий довжник ставав вічним наймитом-невільником. Тоді за всякі провини, навіть убійство були грошеві кари. Коли довжник, який вже відрабляв довг, був за якусь провину засуджений на грошеву кару, яку за него заплатив віритель, тоді він втрачав волю, ставав на все холопом-невільником. Тому у нас назва хлопа була до недавня згідлива.

Чим займали ся і як жили наші предки?

Передовсім займади ся хліборобством. Земля наша богата, родюча аж просила управи. Землі було багато, бо людности було багато менше чим тепер. Богаті в рибу ріки і річки заохочували до рибомовлі, степи, повні звіра і дикіх пчїл — до охоти (жовів) і пчїльництва. Усюди був попит за воском на свічі і за шкірами на одяги і прикраси, бо тоді кожда святачна одіж мусїла бути прикрашена фупром (кожухом), особливо одяги панів і володарів. Був се східний звичай, який переховали доси жици. Торговля сими товарами добре оплачувала ся нашим купцям. В заміну за свій товар привозили вони з далеких країв, особливо з Греції, дорогі тамошні вироби: матерії, золото, срібло, прикраси, вино, полудневі овочі і зброю. В далеких краях були звісні українські купці — а нині? Тож богатим мусів бути край і люди, якого доробок не йшов в руки чужих перепродавців та посередників.

Гарні та добрі були часи! Усього у наших людей було доволі. Свідчать про се розкопки, розкриті ученими людьми могили з перед віків, ще з тих часів, коли небіщикови давали до гробу все, що йому зажитя було миле, отже зброю, прикраси зі золота, з бурштину (носили їх нетільки жінки) ковтки, нараменники і т. інше. Про те саме

говорять і записки тодішних письменників арабських, грецьких, німецьких. Та передо всім пишуть про се обширно наші літописи. Славний з богацтва і достатків був наш золотoverхий Київ (так прозваний від золотою бляхою критих бань своїх церков). Тому не диво, що князь польський Болеслав Сьміливий, прийшовши в поміч своєму шваґрови Ізяславови не міг з Києвом розлучити ся і цілий рік там перебув, забуваючи на свою убогу державу. Літописець виразно пише, що не міг він нажити ся серед тих достатків і богацтв, а коли вже мусів Київ покинути, безліч сих богацтв забрав зі собою. Польща супроти Руси-України була тоді краєм убогим, незагосподарованим, тому сусіди і наші предки називали її „Лахи“, се значить неужиток, земля несправлена, а від сего слова пішла назва Лях, якою звали її мешканців. Та навіть в далекій Німеччині, нині так сьвітлій, багатій і могучій, викликали подив багаті дарунки, які наш князь (висше згаданий Ізяслав) привіз цісареві Гайнріхови IV. Літописець німецький пише, що стільки і таких богацтв доси в Німеччині ще ніхто не бачив. А то були лиш дарунки, що-ж дотеперва мав такий князь дома, кільки взагалі тих богацтв було тоді на Руси-Україні. Там навіть коні прикрашували наші прадіди зо-

лотими і срібними прикрасами, а король угорський Беля не міг налюбувати ся величавим виглядом Данила і його війська, коли вони прибули йому в поміч на Угорщину.

Усюди по нашій землі стояли величаві храми божі, гарно збудовані, багато прикрашені і розмальовані, в яких правило духовенство у величавих ризах. Зразу майстрів до будови церков спроваджували наші предки з Греції, Візантії; вони ставили церкви на лад, стиль візантійський. Сей спосіб будовання переняли від них наші люди і по нинішній день у нас найрадше ставлять церкви після сего стилю. Найкрасшим взірцем сего стилю є церква сьв. Софії, яка ще доси стоїть у Києві і в якій можемо оглядати величаві мозайкові малюнки з наших княжих часів дуже добре заховані. Вони дають сьвідчення замилюваню наших предків до краси. Величавою була церква сьв. Пантелеймона в Галичи (днесь костел сьв. Станислава) і багато інших. Також любували ся наші прадіди в прикрашуваню книг дрібними малюнками т. зв. мініатурами. Славні були теж ви-роби українських золотарів.

Та не багато з сего остало після татарського лихолітя і пізнійших воен та знищення, яке так часто переходили наші землі.

Та не все загинуло. Найбільше відносно заховалося книг. Як вже згадано вище, прийшла на Русь-Україну з християнською вірою також просвіта з Греції. Грецькі святики привезли зі собою книги грецькі і словянські, учили наших людей писма і письменні твори стали ширитись на Русі. Учили особливо монахи, котрі по монастирях переписували книги (друку ще тоді люди не знали), учили читати, писати і рахувати. А учити ся казали наші князі молодим і старим і самі вчили ся пильно. Книги в тім часі писані, се по більшій часті життя святих, проповіді, молитви, а зі світських передовсім згадати треба літописи, з яких ми дізнали ся, що діяло ся в минувшині.

Літописці звичайно люди духовні, записували рік за роком (відси назва літо-пись) важніші події, які стали ся за їх часів. Найдавніша наша літопись, яка заховала ся, зветь ся **Начальна** (початкова) **літопись**, бо вона пояснює початок (начало) руської землі. Частина єї повстала ще в XI., проче в XII. столітю. Пізнійша є київська літопись, а відтак галицько-волинська, яка доводить своє оповідане майже до смерти князя Льва галицького. Вона не лиш дуже живо і гарно описує минувші події, але також дає нам пізнати, що думали і відчували наші

предки, та як дивилась громада на князів і події того часу.

Славним пам'ятником нашого законодавства є „**Правда руська**“ збірник законів, про який згадувалисьмо висше.

З тих давних часів маємо також незвичайно гарний твір поетичний „**Слово о полку Ігоревім**“, де описаний є в поетичний спосіб похід князя Ігоря на Половців.

Незвичайно цікавий є інший твір з княжих часів: „**Поучене Мономаха дітям**“. Є се житєпись князя Мономаха, а при тім його заповіт, який він оставив своїм дітям. Він наказує їм жити в братній любови, взаїмно спомагати ся, вірно служити своїй землі, дбати про нарід, приглядати ся його потребам і прислухувати ся його бажанням, не бути гордим; каже здоровити старших, запомагати убогих і калік. Видко з сего, який людяний був сей князь і як високо розумів свою задачу. Володар у него не пан, — а перший слуга свого народу, для якого добра має жити. До сего додумали ся на заході Європи такі вчені народи як Німці доперва в 7 соток літ пізнійше.

Та годі нам усі пам'ятки нашого давного письменства перечислювати. Була їх у нас велика сила, багато було письменників своїх і чужих особливо грецьких, бо багато було

охочих читати і просьвічатись. Читали не лише духовні, але і сьвіцькі: князі, дружина, бояри. Наші просьвічені люди не обмежували ся тоді мовою зрозумілою для наших предків, так званою старо-славянською, такою, якою є писані книги церковні. Побіч сеї мови дуже розповсюджена між ученими людьми була мова грецька, а в галицькій Україні від часів Данила також мова латинська. Наші князі галицькі удержували на своїм дворі урядників, вміючих по латині для порозуміння з західними володарями, бо тоді на заході мовою просьвічених людей була латина. Ті урядники і ремісники німецькі, які почали поселяти ся по наших містах знакомили галицьку Україну з просьвітою західної Європи. Крім сеї книжної просьвіти була у нас на Русі від найдавніших часів своя питома народна, неписана творчість. Були се перекази і пісні народні про давні часи, про давних людей, про важні події, давні вірування, обряди і звичаї народні. В них немов в зеркалі вірно відбивало ся усе жите народа від найдавніших часів, все що нарід думав і почував.

Так отже богате було культурне жите нашої країни у тоті давні маюпросьвічені часи. Не стояли ми зовсім по-заду інших народів, противно в дечім випередили су-

часну західну Європу. А зважити треба, що нам тяжше ніж кому другому приходило ся розвивати просвіту. На нас-же лежав увесь тягар оборони Європи від степових кочовиків сходу. І ми боронили її сизьно і успішно поки не прийшли Татари.

Татари зруйнували наше жите в самім його осередку, в країні над Дніпром. Серед їх грабіжних нападів погибло багато наших визначних і просвічених людий. Вони попалили і ограбили наші гарні церкви, князівські і боярські палати, понищили дорогі образи і книги. Лише недобитки заможніших і просвіченіших людий з тим, що могли захопити, хоронились в подальші від Татар, північні і західні захистнійші краї.

Остав сам простий нарід і він перетривав ту бурю, перебув усі злидні. Опущений своїми провідниками і просвітителями, він жив дальше своїм житем. Переховував з рода в рід свої прегарні перекази, оповіданя і пісні народні, складав нові, в яких висказував своє горе. Ся народна творчість не дала загинути руському слову, та передала його дальшим поколінням. Він, той простий нарід, не дав нам серед злиднів запропастити себе, він захоронив стяг України до красших ліпших часів.

Наші землі в злуці з Литвою і Польщею.

На північ від наших земель, ген аж по Балтійське Море жили **Литовці**, споріднені зі славянською родиною народів, до якої і ми себе причисляємо. Оселі їх були по лісах, а жили вони з польованя, випасу худоби і з рабунку у богатних сусідів, також і у нас. Довгі часи жили вони свобідними, на пів дикими громадами в ту пору, коли у нас вже була своя держава і висока просвіта. В половині XIII. столітя т. е. тоді, коли на галяцькій Україні володів король Данило, повсталала перша литовська держава. Князь литовський **Мендовг**, щоби оборонити Литву від хрестоносних лицарів, які огнем і мечем навертали Литовців на христову віру, злучив у своїх руках усі литовські землі і прийняв християнство. По його смерті засідав на литовськiм престолі його зять, український князь **Шварно**, син Данила, про що ми вже згадували. Та українське панованє на литовськiй землі скінчило ся таки зараз зі смертю Шварна і на литовськiм престолі дальше засідали литовськi князі. Вони користуючись тим, що українськi землі були ослаблені татарським погромом, стали поступенно прилучувати їх до своєї держави. Найбільше

українських земель прилучив до Литви могутий князь литовський **Гедимін**, що жив сучасно з послідними Романовичами і його син **Ольгерд**. Приходило їм то доволі легко, бо під той час татарська орда ослабла, а князі наші і нарід не противили ся литовському панованю, бо воно визволювало їх з під татарського ярма. Само-ж пановане литовське не приносило змін українським землям. Литовські князі не змінляли у наших землях давного ладу, а навіть часто нашим князям лишали їх землі, лиш під своєю зверхністю. Наш нарід жив під литовським володінем як давнійше після своїх постанов і законів. Діялось се тому, що Литві куди-далеко було до нас. Їх просьвіта супроти нашої була дуже низька, тож хотяй литовські князі були зверхниками наших земель, то в дійсности Литовці улягали нашим впливам. Вони прийняли від нас віру, звичаї і обичаї, просьвіту; українську мову, як мову письменну, обрзовану завели литовські князі і пани по своїх дворах. Князі литовські держали у себе урядників Українців, бо се були люди тямучі, письменні, тож на ділі управа наших земель остала в наших руках. Була се отже українська держава лише з імени литовська. Дальше зачав наш вплив діставати ся і на корінну Литву, особливо через українські

княгині, з якими часто дружили ся литовські князі. Княгині ті привозили зі собою на Литву своїх сьвящеників і своїх бояр та заводили українське жите на литовських княжих дворах. Тому у нас литовські князі уважали ся за своїх.

Тож коли на галицькій землі, яка ще, як се попередно бачили ми, цілих сто літ після татарського погрому задержала свою самостійність і своїх князів, помер без наслідника Юрій II, бояри галицько-волинські закликали на його місце його шурина, литовського князя **Любарта Дмитра**.

Та багату галицьку землю бажали також посісти сусіди: з заходу Поляки і від полудня Угри. Вони злучили ся до спільної борби проти Любарта, бо між ними була умова, що коли король польський Казимир не буде мав сина, то польська земля перейде на його сестрінця, угорського королевича Людвика. Прийшло отже між Любартом та Польщею і Угорщиною до завзятої, майже трийцятьлітньої борби о спадщину Романовичів: о галицьку і волинську землю. В тій борбі українські бояри зі своїм провідником боярином **Дедьком** на чолі завзято боронили своїх земель перед польським Казимиром, стоячи по стороні литовського Любарта. Довголітна борба закінчила ся **1366** р. так, що **Казимир**

взяв галицьку, а Любарт волинську землю.

Прийшовши силою до пановання на галицькій землі, старався Казимир насильством як найтісніше звязати її з польськими землями. Він відбирав землі місцевим боярам і роздавав їх спровадженим з Польщі панам. По містах поселював Німців ремісників і купців, яким дозволяв правити своїми власними німецькими законами. Також будував він на українській землі костели та спроваджував польських священників для ширення латинської віри. В той спосіб заселив він галицьку Україну чужинцями і давав їм всюди першенство перед місцевою українською людністю.

Варта згадати, що той сам Казимир, котрий так довго і завзято боровся, щоби добути чужу землю, відступив добровільно часть своєї батьківщини на заході на Шлеску чеському королеви. Через се є він батьком тої польської політики, яку і до нині Польяки ведуть: Усі свої зусилля обертають на поневолене нас, чимраз далі старають ся досягнути на сході, польщачи українські землі, а тимчасом тратять свої корінні польські землі на заході.

По смерті Казимира землі польські, а з ними і галицька земля переходять під

власть його сестрінця **Людвика**, короля угорського. Людвик віддав зразу **галицьку землю** під управу князя Володислава Опольського, та незабаром відібрав її від него і прилучив **до Угорщини**. (Сей Володислав Опольський підчас свого короткого панованя забрав з Белза чудотворний образ Матери Божої і перевіз його до польського міста Ченстохови, де він є до нині і славить ся яко польська Матка боска ченстоховська, онікунка польської корони.)

По смерті Людвика, який був королем угорським і польським, відділила ся Польща від Угорщини, а галицька земля остала при Угорщині. Та не на довго. По Людвику польський престом дістала його молодша дочка **Ядвига**. Вона була ще за дитячих літ заручена з австрійським князем Вільгельмом з габсбурського роду, та для польських панів, котрі тоді правили іменем своєї чотирнайцятьлітної королевої, те подруже не обіщувало для Польщі хісна, бо рід Габсбургів не був ще тоді могутий. Вони вибрали для неї на мужа могутного литовсько-українського князя **Ягайла**, якого землі були бодай в-двое так великі як ціла Польща. Молоду королеву присилювали розлучити ся з Вільгельмом, з яким вона вже тимчасом була одружилася і обіцяти свою руку старому

Ягайлови. Між польськими панами і Ягайлом станула в Крєве 1385 р. умова, що Ягайло з Литовцями прийме латинську віру та прилучить литовсько-руські землі до Польщі, а за те дістане руку Ядвиги і польську корону.

Ягайло, який вже був хрещений після грецького обряду іменем Яків, прийняв тепер в-друге хрещене після латинського обряду і імя Володислав. Одруживши ся з Ядвигою, пішов Ягайло на Литву і там завів християнську віру в латинським обряді, а тимчасом Ядвиги виправила ся з військом відобрати від Угрів галицьку землю. Прийшло се їй легко, бо галицьким Українцям навкучило вже пановане Угрів, які нехтували та обижали їх звичаї та релігійні почування. Так тепер **українські землі знова злучили ся** під одним пануючим родом, та вже не своїм а чужим, **родом Ягайлонів.**

Сесю гадку злуки Польщі, Литви і України під панованем польським, яка вийшла від польських верховодів і яку вони вміли прищепити Ягайлови і його наслідникам, звуть **ягайлонською ідеєю**, хоча не від Ягайла вона вийшла.

Та не так легко як Ягайлови прийшло ся защепити її литовсько-українським князям і панам, без участі котрих переведено кре-

вейську умову. Вони скоро пізнали, що злука з Польщею віддасть їх в руки польських верховодів, які відразу завоювали Ягайла. Від коли він засів на польським престолі в Кракові, у всім ішов під лад польським вельможам. Бачучи се литовсько-українські князі і пани намагали ся зірвати невігідну їм злуку з Польщею і придбати собі окремого великого князя.

На чолі неохочих злуці з Польщею став стрийний брат Ягайла **Витовт** та ладив ся до війни з Ягайлом. Одначе в се діло вмішала ся Ядвига і за її намовою прийшло до згоди: **Витовт став з руки Ягайла великим князем литовським.**

Так отже помимо умови кривейської Литва і дальше остала окремою державою тільки слабо злученою з Польщею. Та Витовт старав ся і сю звязь зірвати, щоби стати самостійним володарем Литви. Тому намагав ся збільшити свою силу прилучуванням нових земель. Зразу йому щастило ся і він прилучив до Литви нові українські землі, відібрані від Татар. Та коли пішов в похід далеко в степи за Дніпро, побили його Татари на голову і він був приневолений зблизити ся до Ягайла, щоби запевнити собі поміч Польщі. Він зложив з Поляками договір, силою котрого Литва мала мати окре-

мого великого князя, але під зверхністю польських королів ягайлового роду. Та мимо сего ворожнеча між Витовтом і Ягайлом не уставала і Витовт до смерти не кидав заходів, щоби здобути собі повну самостійність і стати литовським королем. Та се йому не вдало ся. Головною причиною його невдачі була його неприхильність до підчиненої йому України і його змагане знищити останки її окремішности. Доси в богатях українських землях як прим. в Київщині, Волині, Поділю сиділи з'українчені литовські князі, що правили своїми землями на основі українських законів і при помочи українських бояр. Витовт в порозуміню з Ягайлом повідбрав їм їх землі, попереводив їх на менші князівства, а на їх місце настановив своїх намісників. Дрібніші князівства, які ще остали, не мали вже ніякої сили ані політичного значіння. Та не кінець на тім. Відтак прийшла черга на українське боярство і українську церкву. Бояри, як ми вже говорили, мали завдяки свому образованию сильне і впливове становиско на дворах литовських, з'українчених князів. Витовт з Ягайлом намагали ся сим українським впливам покласти кінець. Була в тім рука зручних польських політиків, які бажали роз'єднати Українців з Литовцями, та відтак лекше одних і других взяти

в свої руки. З'окрема Литовців хотіли польські верховоди тіснійше з Польщею звязати. До сеї ціли мала служити спільна латинська віра, на яку стали наvertати не лише поганських Литовців, але і хрещених вже після грекоруського обряду. Щоби сего лекше довершити, признав Ягайло латинникам на Литві права, яких там доси не знали.

На Литві була уся земля власністю князя і він наділяв нею бояр в досмертне уживане, натомість польська шляхта мала у ті часи вже великі права. Вона свобідно розпоряджала своїм майном, вона мала виключне право займати уряди в своїй землі, була вільна від податків і данин крім дрібного ґрунтового податку. Тепер Ягайло ті права польської шляхти признав Литовцям-латинникам.

Їх приймала шляхта польська до своїх гербів, се е, позваляла їм уживати своїх шляхотських відзнак і прав з тим сполучених.

Се мало сей наслідок, що бояри православної віри тратили своє дотеперішне передове становиско. Тесаме було і з міщанами. Тільки ті з них могли брати участь в управі міста, котрі приняли латинство. Через се

потерпіла багато українська православна церква. Її до тепер визначне становище в державі упадає, а вірні почали її покидати задля урядів і достоїнств. Ягайло нерідко вивіновував сьвіжо на Литві засновані латинські єпископства, парохії і монастирі. Особливо ревним був в тім сам Ягайло передовсім в землях вже до Польщі прилучених. Ось в нашім княжім городі Перемишли відібрав він Українцям катедральну церкву, казав повикидати з церковних гробів кости перемиських князів, а церкву перемінив в латинську катедру. Про ворожнечу до української православної віри сьвідчить переказ, що каміня з церковних мурів полокали в Сяні, щоби змити з него православну віру. Всі ті заходи роз'єднують Литовців з Українцями тим лекше, що Литовці вже і без того гляділи заздрим оком на те, що Українці в литовсько-українській державі займали доси таке сильне становище. Так отже противники злуки з Польщею Литовці і Українці поріжнили ся між собою. Та зде на тім вийшов Витовт. Він втратив сильну опору, яку міг мати проти Ягайла і польськиив панів в українських князях і боярах.

Вони знеохочені до Витовта пошукали собі іншого провідника: став ним рідний брат Ягайла князь **Свитригайло**.

Борби проти литовсько-польського заневолення.

Свитригайло був латинської віри, але мимо сего оставав у приязни з українськими князями та боярами. При їх помочи думав він засісти на великокняжім литовськiм престолі місто Витовта. Вони попирали його всіми своїми силами, надіючись, що коли він побідить і запанує на Литві, вони вернуть до давного значіння. Надії сесі опирали они на обітницї Свитригайла, що він буде правив за їх радою і піднесе руську віру. Зачали ся змови проти Витовта і борби, в котрих шукав собі Свитригайло помочи у цісара, у німецьких лицарів хрестоносних, а також у Москві. Та литовські і польські пани розуміючи добре, що побіда Свитригайла буде заразом побідою української справи у литовській державі, сильно стояли при Витовті. Борба йшла з перервами майже трийцять років. Українці і споріднені з ними Білорусини, не вважаючи на неудачі, таки добивали ся свого, хотяй як багато крови се їх коштувало. Та за життя Витовта не справдились їх надії. Стало ся се доперва по його смерті, бо аж тоді:

Свитригайло засів на литовськiм великокняжiм престолі. Відразу змінило ся становиско Українців у литовській державі.

Новий князь взяв їх до своєї прибічної ради, поміж них роздав найважніші уряди, вони мали перше слово на його дворі і в державі. Від коли Українці знова взяли верх і вернули до давного значіння в литовській державі, з того часу звязь поміж Литвою а Польщею майже зовсім перервала ся. Полякам се не могло подобати ся і вони не могли удержати при собі цілої литовської держави, старали ся бодай деякі українські землі від неї відірвати. Зачали від Поділя, яке межувало з галицькою землею, котра, як знаємо, була вже під Польщею. Се спричинило війну між Ягайлом а Свитригайлом. Війна поширила ся з Поділя на пограничні волинські і галицькі землі, бо тут Українці піднесли бунт проти Польщі і станули по боці Свитригайла. Тоді Поляки ужили давнйшого свого способу для ослаблення противника: постарали ся розеднати між собою Українців і Литовців. Вони підбурили Литовців проти Свитригайла за те, що він попірав Українців так, що **Литовці оголо-**
сили своїм великим князем **Жигмонта**, брата Витовта. Жигмонт признав над собою верховну власть Ягайла і відступив Полякам Поділе. Прийшло до розділу Литви з Україною, бо наколи Литовці uznавали своїм великим князем Жигмонта, то майже всі укра-

їнські землі стояли твердо при Свитригайлї. Не відтягнуло Українців від Свитригайла і се, що Ягайло признав їм ті самі права, які мали Литовці. Отже **борба** йшла далі, а **скінчила ся** доперва в кілька літ пізнійше (1435) **погромом Свитригайла**. Побідно вийшов з неї Жигмонт на чолі польсько-литовського війська. Одначе Жигмонт недовго тїшив ся своєю побідою. Його незабаром убили зрущені литовські князі Чорторийські, бажаючи тим помогти Свитригайлови. Та се йому вже не помогло. Литовські пани не хотїли його яко приятеля Українців допустити до престола і покликали Ягайлового молодшого сина **Казимира**. Свитригайло мусїв вдоволити ся Волинею.

В тім часї ще і **в Києві** за згодою литовських панів засїв на княжїм престолї син прогнаного Витовтом князя Володимира **Олелько** (Александр), також зрущений литовський князь. Так отже лиш Волинь і Київщина мали своїх князїв, бо за своїх, як знаємо, уважали Українці зручених литовських князїв. Се була уступка Литовцїв для Українцїв, щоби їх утихомирити. В тих двох землях удержала ся ще на якийсь час українська управа. Та на Волині скінчило ся се зараз зі смертю Свитригайла, бо Литовці настановили тут свого намісника, вмі-

сто князя. Така сама доля стрінула Київ пізнійше зі смертю Олелькового сина **Семена, 1470 р.** Тоді **Казимир Ягайлович** великий князь литовський не вважаючи ані на просьби умираючого князя, ні на благання Киян, які пригадуючи давню славу Києва просили собі окремого князя, **віддав Київ в управу литовському намісникови.** Кияни вхопили за оружие, та силою примушено їх до послуху.

Знищене останнього пристановища українського бодай в части самостійного життя викликало серед українських князів та панів небезпечний рух не тільки для Литви, але і для нашого народа. Огірчені безоглядним поступованем Казимира і втративши віру у власні сили оглядають ся вони за посторонною помочію. Галицькі Українці пригнічені Поляками шукали її у сусідних Волохів, а гноблені Литовцями у Москви. Звернули ся вони туди тому, бо лучила їх з тими краями спільна віра, переслідувана Поляками і Литовцями на українських землях.

Доля українського народа на галицькій землі була дуже сумна. Ми бачили, якою дорогою ішов перший її завойовник польський король Казимир з роду Пястів, як він усї свої зусилля обертав на знищене українського життя та заселював українську землю чу-

жинцями, яким надавав землі і права. Його слідами пішов Ягайло, а відтак його наслідники-Ягайлони. Богато з давніше могутних бояр потратило свої уряди і маєтки, які їм королі відібрали, а були і такі, що бачучи свій нарід понижений, а віру упосліджену, зневірювались, переходили на латинство і польщились. Немало шкоди спричинили нашому народови подружя наших людей з Польками, які вмiли дуже проворно перетягати мужів на своє.

Нелекша була доля українських міщан. Їм не вільно було займатися ремеслами, торгівлею, вони не мали участі в управі міст, якими правили чужинці після чужого, німецького права. Через те вони збідніли і українське міщанство занепало. Про упосліджене українських міщан свідчить найліпше се, що в заснованім нашим королем Данилом місті Львові в яких 200 літ пізніше Українці мали лише невеличкий кутик, де їм вільно було мати доми. Була се нинішня руська улица. Який дивогляд: на руській землі — руська улиці (як приміром жидівська або вірменська), коли ціле місто повинно було бути руське!

Се власне упосліджене було причиною, що з кінцем 15. століття, отже більше як 400 літ тому, хапають **наші предки за**

оруже проти польського гнету. Борба починаєть ся на Покутю, а почали її оставші ще українські бояри в злуці з простим народом, який становив головну силу в тій борбі. Провідником був **Муха**. Побідним походом дійшов він поза Галич, руйнуючи по дорозі польські шляхотські двори. Та случайно удалося Полякам заскочити його при переході через Дністер і побити. В кілька років пізнійше українське повстанє в Галичині знова відновило ся при помочи **Волохів** (Румунів), та і воно не вдало ся. Богато бояр-повстанців мусіло покинути рідний край а на їх місце прийшли нові польські поселенці, обдаровані майном прогнаних українських бояр.

Коли так галицька земля шукала собі помочи у Волохів, інші українські землі звернули ся о поміч до північних сусідів — **Москви**. В другій половині 15. столітя володів там великий князь **Іван III.**, котрий увільнив свої землі від ярма татарського, розширив свою державу і поклав підвалини під московську державу. Він поставив собі за мету як найбільше українських земель відірвати від Литви і прилучити до московської держави. Через се стає він батьком московської політики, яка тягнеть ся по нинішний день, а змагає до зібраня усіх укра-

їнських земель під рукою Москви. Політику ту, якої завершеном має бути окупація Галіччини, зовуть Москалі „збиранем русских земель“. Литовські і польські пани своїм поступованем супроти Українців улекшували Іванови його змаганя і спричинили народини москвофільства на наших землях. Князі і бояри, що у злуці з Литвою і Польщею не мають ніякої будучности, шукають опіки у Москви. Бачимо се зараз по знесеню київського князівства, коли то брат послідного князя Михайло Олелькович зі своїми прихильниками шукає помочи у свого свояка, великого князя московького Івана, щоби здобути собі київський престол. Намір сей не удав ся, та се не знеохотило інших наших людей до повстань при помочи Москви. Найзамітнійше з поміж них є **повстанє Михайла Глинського** перед 400 роками.

Михайло Глинський, нащадок визначного українського роду, провів свою молодість на дворах заграничних володарів. Пізнав багато світа і багато научив ся; тому, коли у зрілім віці вернув у рідний край, став визначним провідником українських вельмож та здобув собі воєнну славу побідою над Татарами. Зумів він також здобути собі вплив на великого литовського князя Олександра,

що слідував на Литві по своєму батькови Казимирови.

Завдяки впливам Глинського подіставали його свояки, українські князі високі уряди і достоїнства, через що Українці знов прийшли до значіння в литовській державі. То викликало зависть литовських і польських панів і вони рішили покласти сему кінець. Скористали з наглої смерті Олександра і почали ширити поголоску, що Глинський зігнав короля зі світа, щоби стати його наслідником на литовським престолі. Зачало ся знова переслідоване Українців, а особливо родини Глинських, яка стояла на чолі українського руху. Тоді Глинський увійшов в порозумінє з Москвою і підніс повстанє. Та поміч Москви була за слаба, бо хоч Москва голосила, що йде боронити руську віру проти гнету, то на ділі думала лиш про свою користь. Іменно хотіла забрати білоруські землі і туди звернула усі свої сили. Тож і поміч, яку дала Глинському, була більше про око. Глинський не міг оперти ся переважаючим литовсько-польським силам, мусів покинути рідний край і схоронив ся до Москви.

Тепер поміг Москві здобути важний пограничний город Смоленськ, та пізнійше втратив московську ласку і помер у тюрмі.

Така була доля сего першого визначного москвофіла.

Від часів Глинського притихла борба Українців проти Литви. Князі і пани українські винищені довгими борбами сиділи тихо, або за границею шукали собі красшої долі.

Інші корили ся завойовникам і покорою здобували собі ласку сильнішого. Нарід був темний, тож і не думав про свободу. До того між Поляками і Литовцями запанувала на довший час згода і Литовці, попирані Поляками, мали більшу силу і змогу держати кріпко в руках український нарід.

Люблинська унія.

Коли литовські пани знищили зовсім українську самоуправу у литовсько-руській державі, стали самі в ній неподільно панувати. Їх великих князів з Ягайлового роду вибирали Поляки все своїми королями, щоби в сей спосіб задержати Литву при Польщі. Ягайлони, як польські королі, пересиджували у своїй польській столиці Кракові, а через се Литвою правили їх іменем самі литовські пани. Наслідком сего Литва була і далі окремою державою, яку з Польщею лучила лише особа монарха. Та се не-

довго тревало. Не минуло і сто літ від часу, коли Литовці відібрали Україні самоуправу, а і їх держава перестала бути самостійною.

Хоча як Литовці і Українці боронили ся проти тіснійшої злуки з Польщею, то польські пани не зrekli ся ніколи наміру злучити Литву і Україну з Польщею в одну державу і ждали лише на догідну пору для переведеня сего діла. Така нагода лучила ся за панованя Ягайлового правнука, останнього з його роду **Жигмонта Августа**.

Він був бездітний і втратив вже надію на побільшене свого роду. Могло отже таке лучити ся, що по його смерти Польща і Литва вибрали-би собі окремих володарів. Сего не бажав собі Жигмонт Август. Йому ходило о забезпечене Литви перед Москвою, яка чимраз росла в силу і змагала до відібраня українських земель від Литви. В злуці з Польщею Литва могла бути сильніша, тому Жигмонт Август бажав удержання сеї злуки, і то як можна найтіснійшої, в одну державу. Одначе такої тісної злуки з Польщею не хотіли литовські проводирівельможі. Вони бояли ся, що по злуці з Польщею втратять своє пановане на Литві.

Довгий час не міг король переломити опору і неохоти литовських панів до злуки. Вони уживали всіх способів, щоби до неї не допустити. Та коли король сильно на них напер на соймі у **Люблині**, вони потайки виїхали з міста, щоби наради сойму перервати. Одначе польські пани знаючи, що Литва через незгоду Литовців з Українцями не має сили, намовили короля не відступати і кінчити діло без участі литовських панів. За їх намовою король оголосив, що неприсутним на соймі панам і послам повідбирає уряди і маєтки, а унію переведе без них. Та мало сего. Польські пани бачучи, що король є озлоблений непослухом Литовців, використали се для сповнення свого давного бажання — намовили короля відібрати Литві українські землі і прилучити їх до Польщі. Так і стало ся. Зачали від Волиня і Підляся, а скінчили на Київщині, так, що при Литві остала лиш невелика частина української землі, а всі інші прилучено до Польщі.

Посли з тих земель, залякані королівськими погрозами, вернули на сойм, присягли на злуку з Польщею і засіли з Поляками у спільнім соймі.

Тепер Литовці мусіли вже на всьо згодити ся і рішено, що раз на все Литва

має мати з Польщею одного володаря, один спільний сойм, а тільки окремих міністрів, окремий скарб і військо.

Так отже **1569** довершила ся злука литовсько-руської держави з Польщею, яка зове ся з латинська унією а від міста Люблина, де довершила ся, **люблинською**. Вона погребала самостійність Литви. Даремні були з'усилля і борби Литовців і Українців за збережене своєї державної окремішности. Унія люблинська, яку Поляки величають яко добровільну злуку трох народів: польського, литовського і українського, на правах рівного з рівним, дала Польщі пановане над Литвою, а передовсім над українським народом.

До унії люблинської польські закони і порядки були лише в тих українських землях, які були вже давніше до Польщі прилучені, отже в Галичині, Поділю і Холмщині. В землях литовсько-українських судили ще після наших давних законів, з княжих часів. Знаємо про се зі збірника законів для литовсько-українських земель, так званого литовського статута, в яким було поміщено багато законів, виданих ще руськими князями.

Унія люблинська полишила українським землям, прилученим до Польщі, литовський

статут і українську урядову мову, але ввела одну важну зміну: Вона дозволила Полякам займати уряди і мати маєтності в українських землях, що досі було їм як чужинцям заборонено. Се було причиною, що ті землі з часом спольщили ся. Польські королі роздають уряди і землі українські між польських панів, багато маєтків дістають вони як віно женячи ся з українськими дідичками і через се їх чимраз більше на наших землях і наша земля стає чимраз більше не наша. Вони то самовільно вводять на наших землях польські закони і порядки, польську мову, звичаї і просвіту. Тим способом вони поволи, але постійно перерабляють наше життя на свій лад.

Польським впливам найскорше піддали ся наші вельможі і шляхта. Їм припала до вподоби свобода і привилеї, які мала польська шляхта. Польські шляхтичі були справжніми панами краю, без їх згоди король не міг ніщо вчинити; вони-ж самі собі вибирали королів, урядників і судиїв, ухвалювали собі закони, а не платили майже ніякого податку. Такі самі права дістала тепер і наша шляхта, через се зблизила ся до польської, дружила ся з нею і своячила, переходила на латинський обряд та через се чимраз більше

польщила ся, забуваючи за своєю вигодою на свій нарід.

Польщили ся також хоча не добровільно наші міста. В них заведено міську самоуправу після німецького закона, як се було по польських містах. Сю самоуправу взяли в руки чужі, захожі Поляки і Німці, бо після німецького права лише латинники могли займати міські уряди і вести ремесло та торгівлю. Наслідком сего наші міщани мусіли з часом кидати ремесло і торгівлю і займати ся виключно хліборобством, або кидали свою віру і нарід і за уряди та привілеї польщили ся. Зачинаеть ся те, що приходить ся нам і досі бачити по наших містах: перехід у чужий табор задля кусника хліба.

Наші міста тратять український характер і стають чимраз більше не наші. Поляки, Німці, а навіть Жиди стають в них господарями, випихаючи їх колишніх панів на передмістя.

А вже-ж ніякий стан не потерпів так через нові порядки як селяни. Їх доля і досі невесела, тепер ще погіршила ся. Закон віддавав їх зовсім в руки панів. Пан був властителем ґрунту, на яким селянин сидів, та за те мусів давати панови данину своїми плодами і роботою. Пан його судив,

а до того суду ніхто не мав права мішати ся. Без дозволу пана не вільно було селянинови учити ся ремесла, не вільно також було покинути ґрунту. Такі тяжкі для селянина закони уложили шляхтичі на своїх шляхотських соймах. Доля селян погіршується ще більше, коли в західно-європейських краях як Франції, Англії, Нідерляндах, людність значно зросла, а займаючи ся переважно промислом, не продукувала стільки збіжа, кілько треба було на виживлене населеня краю. Тому сі краї мусіли спроваджувати збіже з далеких сторін, отже звернули ся на схід, до Польщі. Там досі дідичі управляли рілю лиш на свою потребу, не маючи де збути збіжа, і давали селянам великі ґрунта за чинш оплачуваний плодами господарства як медом, худобою, збіжем. Тепер, коли можна було збіже добре в західні краї продати, панн повідбирали селянам часть ґрунтів, позаводили великі рільні господарства, а потребуючи робітника примушували селян до роботи на своїй рілі. Через те днів робочих на панськїм ґрунті чимраз прибувало, так що селянин з часом день в день робив панщину. Супроти тих нових тягарів селянин не міг ніщо вдіяти, бо, як знаємо, всяке законодавство і власть була в руках шляхти. Шляхтичі самі собі

ухвалювали закони, які їм були потрібні і самі їх виконували, займаючи всі уряди. А чи в наших часах не бачили ми законів для обмеження зарібкової еміграції? Така вже доля поневолених.

Лихо народови, коли сам не рішає про свою долю.

Козаччина.

Коли люта філя розбурханої ріки бе сказано в беріг, підмиває його, він западаєть ся і вода його розносить. Одначе та сама сила, що на однім місци нищить, на другім місци будує: бачимо, як вода ріки зруйнувавши беріг, землю з него наносить на інше місце, заповнює сею землею ями, підносить нею беріг або з часом творить острови і скелі. Подібно як вода розбурханої ріки, так і лихоліте, яке в 16. століттю побило наш нарід, з одного боку нищило, але з другого мимохіть будувало. Се діялось так, що гнет, який в тім часі придавлював нашого селянина, скріплював силу, що вже від довгого часу серед нашого народа поставала і наслідком гнету чимраз більше зростала. Сею силою, яку витворив з себе сам нарід, була — **Козаччина**. Се була та скеля, яку збудувала буря, що лютувала над нашим

народом і скеля та стала для українського народу заборолом.

Козацтво зродилося на широких степах України. Зразу слабе і незаметне зросло під кінець 16. століття у велику силу, а до його зросту причинилося невдоволене народом з польського панування і тяжке життя, яке мали наші батьки після заведення люблинської унії.

Татарська орда, котра в 13. столітті розвалила нашу державу, сама в 14. столітті наслідком суперечок і борб в ханській родині підупала. Вкінці західна її частина з надолішнього Дніпра і Дністра зовсім відірвала ся від головної, що сиділа над Волгою і утворила окрему орду з осередком в Криму над Чорним Морем. Відси пішла та зважена кримська орда, що кривавими слідами записала ся в нашій історії. Вона піддала ся під зверхність могутого під той час турецького султана, та чуючи ся під його захистом безпечною, почала грабіжними походами нищити сусідні українські землі.

Литва, котра приєднавши собі Українців і відірвавши від Татар наші землі, утворила могутню державу, тепер, коли через свою захланність і нетерпимість відтрутила від себе Українців, ослабла і не могла дати українським землям оборони від Татар. Тому

вони палять і грабують Київщину, далі Поділе, Волинь, Білу Русь, Галичину та забирають тисячі нашого народу в неволю. Побивали їх деколи українські князі М. Глинський, К. Острожський і другі, та уряд литовський здебільша намагався подарунками забезпечити собі від Татар мир. Вони однак дарунки брали, а своє робили. Особливо страшний був **хан Менґлі Герай**, який з кінцем 15. століття спалив і пограбував Київ і Київщину. Почалися постійні напади Татар, котрі з того зачинають жити, зарібаючи в сей спосіб, що забраних в неволю наших людей і зрабовану добичу продають у Кафі, що стає головним ринком збуту на українських невільників, котрих відси розвозять сьвітами. Тому ті Українці, що не вигинули підчас нападів татарських, покидали свої оселі, а лише недобитки тулилися до оборонних замків. Наслідком сего на полудне від Києва, Черкас, Браслава зовсім опустошили наші землі, на розлогих безмежних степах завмерло всяке людське жите. Названо їх тому „**дикими полями**“.

Сі землі славилися великою плодovitостю і богацтвом. Повно тут було дикого звіря, табунів диких волів і коний, повно меду диких пчіл в степах, а риби у водах. Ті богацтва притягали ріжних

сьмільчаків зразу з ближших, а відтак і подальших міст і замків, які не оглядаючи ся на грозячу небезпеку від Татар, запускали ся в глук степів на охоту — польоване. З часом таких сьмільчаків-удальців було чимраз більше, вони стали ходити цілими ватагами під проводом своїх виборних атаманів і усе літо перебували у степах полюючи, а тільки на зиму вертали домів, ведучи з собою багату добичу: шкірн, мід, віск, рибу. Було се подібно як днесь ідуть люди на зарібки до Прус, щоби поратувати ся, піднести своє господарство. Лучались одначе і такі удальці, що зживши ся зі степом, не хотіли його кидати і поселялись у ньому на постійно тим радше, що вертаючи домів муіли пограничним урядникам-старостам відступати найліпшу пайку своєї добичі яко данину.

Та на польованю звичайно не кінчило ся. Наші охотники стрічали у степу охотників татарських або і татарські зағони, що ішли рабівничим походом на нашу землю. Приходило отже до борби і наші охотники ставали войовниками. Через се пристала до них відповідна назва: почали їх звати козаками від турецького слова „**козак**“, що означало неосілий, **мандрівний вояк**.

Були між козаками люди різних станів: понайбільше міщан поблизьких міст і селяни, але бували між ними і шляхтичі, часто паннчі з богатих панських родів, що йшли у степ зазнати пригод і навчити ся воєнного лицарського діла.

Козаки з часом чимраз дальше запускали ся в степи на дніпровий низ і старали ся обороняти і забезпечати від Татар свої „уходи“ се є землі, куди ходили на польоване. В тій ціли стали будувати на відповідних до оборони місцях засіки або „січи“, се є **малі кріпости**, обведені деревляним частколом і валом. Тому, що степ як край рівний мало надавав ся до оборони, почали козаки укріпляти ся на ріці Дніпрі, куда Татарп переправляли ся, ідучи на свої грабівничі походи. Дніпро коло нинішного Катеринослава перебиває ся через так звані „**пороги**“, се є камяні лавиці, що поклались на попереk ріки. Перебивши ся через них бистрою течію Дніпро широко розливаєть ся і творить безліч зарослих островів, недоступних і легких до оборони. Тут на острові **Хортиця збудував** знаменитий атаман козацький, князь **Дмитро Вишневецький**, оборонний замок і обсадив його козаками і поклав тим підвалини під славу **Січ запорожську**. Був се той сам **Байда**, про яко-

го до днесь сьпіває український нарід пісні, величаючи його хоробрість і привязане до віри, котрої не вирік ся хоча султан давав йому за се свою дочку за жінку. Він волів радше погібнути страшною смертю: його повісили на гаку за ребро, а він перед смертю убив ще з лука султана і його дочку.

Коли козаки укріпили ся і зросли в силу, стали воювати з Татарами на добре. Вони вже не чекали, коли стрінуть ся з ними в степу, лиш виправляли ся самі в їх землі, нападали і пустошили їх міста.

Як задивляв ся на се польсько-литовський уряд? Найблизні до козаків пограничні старости відразу зрозуміли користь, яку може мати держава з козаччини. Вони пізнали, що лише козаки зможуть оборонити східні землі від Татар, тому часто самі ставали на чолі козаків в їх походах, та радили королям, що були рівночасно великими князями литовськими, взяти козаків на королівську службу для оборони границь. Та скарб королівський не мав на се гроша, тож король не спішив ся. Зроблено се пізнійше, але не для борби з Татарами, лише противно: для здержання козаків від нападів на Татар.

На походи козацькі жалували ся вже здавна хани татарські перед польськими королями і обертаючи kota хвостом представляли свої грабіжні напади яко відплату за походи козаків на їх землі; дарма, що давно перед козацькими походами на Татар Татари пустошили нашу землю. Королі добре знали в чім річ, та боячи ся війни з Татарами обіщували зробити порядок з козаками. В тій ціли рішили взяти їх у свою службу. Списано козаків в книгу звану реестром і обіцяно їм платню від короля за стережене границь. Над ними установив король свого старшого, щоби їх мати в сей спосіб в своїх руках і здержати від походу на Татар. **Реестр** сей, себто спис **велїв зробити** останній Ягайлович **Жигмонт Август**, а по нім **Степан Баторий**. Та до реестру записано лиш небогато козаків, бо лиш шістьсот, коли їх в сю пору було тисячі, а число їх, так сказати-б, з кожним днем росло.

Козаки, записані в реестр і віддані під руку окремого начальника козацького, **вважали себе** за щось лїпшого від других, за вільних людей, бо независимих від старостів, перед якими всьо мусїло корити ся. Вони вважали себе **за військо королївське**, тож домагали ся для себе окремих прав і при-

вілеїв, а почували ся лиш до обовязку: слухати свою старшину і бороти ся з Татарами. Від тепер бачимо крім давних станів: шляхти, міщан і селян **новий стан козаків** з окремими правами і урядженнями. Досі козаковане було лише часовим занятєм людий з ріжних станів, бо той, що днесь був козаком, по повороті домів ставав рільником чи ремісником, та підлягав власти старостів. Тепер є в тім зміна. Чимраз більше бачимо людий, що вважають себе нічим іншим лише козаками, бо приналежність до козацтва дає їм не лиш славу і доходи, але і деякі права. Вкінци і уряд признає ті права, бо потребує козаків до воен з Москвою.

Так отже інакше було подумано, та що іншого з того вийшло. Реєстр, що мав обмежити і звязати козаків, причинив ся до їх зросту. Число козаків чимраз більше, до них пристають не лиш поодинокі люди, але цілі міста і села.

Ще більше до зросту козацтва причинила ся унія люблинська. Вона, як вже було сказано, ввела польські порядки на українських землях, прилучених до Польщі. Через се погіршила ся доля наших селян, а панцизняне ярмо стало їх чимраз більше притискати. Втікаючи перед ним іде наш селянин туди, де свобода, отже на схід під

козацьке право. На степах повстають нові оселі: хліборобські. Були се хлібороби-вояки, бо близькість Татар примушувала їх укріпляти свої доми немовби малі твердині і йти в поле з рушницею в руках, бо не мож було знати, відки і коли явить ся лютий Татарин. Так залюднюють ся степи над долішнім Дніпром і Богом, а дикі поля в части стають загосподарованим краєм, де мешкав християнський нарід. Одначе не так легко було збути ся селянинови панів. Вони пішли за ним і в степи. У королів випрошували собі пани землі на степах, представляючи їх яко пустки, підчас коли вони були вже гарно загосподаровані козаками. Королі, не знаючи тих земель, роздаровували панам величезні простори українських степів. Обдаровані посилали на Україну звичайно лише своїх слуг або арендарів з королівським письмом. Вони являли ся нечаяно серед степів, оголошували землю власностию пана і домагали ся данини від їх нових поселенців. Зразу жадали невеликої данини, та хлібороби не хотіли і чути про панів, від яких нераз десятки миль втікали, тож приставали звичайно до козаків, щоби жити свобідно після козацьких прав. Вправді права козацькі належали ся лише реєстровим козакам, та уряд потребуючи козаків до війни, приймав

до козацького війська також і невписаних в реєстр, тому і вони користувалися тими самими правами, що реєстрові.

Наслідком сего число, а з тим і сила козаків дуже зростає. Видко се передовсім по їх походах. Вони запускають ся чимраз далі на полудне, нападають татарські і турецькі міста над Чорним Морем і визволяють братів з неволі. На ніщо не здали ся заборони польських королів, які хочаби здержати козаків від походів на море не пускали припасів пороху і оружя на Запороже, а козаків пійманих з татарською добычею смертю карали. Польський король **Степан Баторий** стратив раз кількадесять козаків на львівському ринку за участь в поході на Татар, нарочно в присутности турецького посла, щоби тим Турків задобрети. Та се не відстрашувало тисячі інших іти в нові походи, не оглядаючи ся на ніякі заборони ні кари. Козаки, добувши собі сильне становище в полуднево-східній Україні, перестали числити ся з литовсько-польським урядом.

Козацькі війни.

Коли так на **Україні** всі, що не хотіли терпіти панського і старостинського панування, переходили до козаків, витворили ся там

два ворожі табори: козацький і панський. Під кінець 16. століття до козаків пристала більшість хліборобів полуднево-східних українських земель. Вони і далі орали землю, займалися промислами і доставляли козакам-войовникам на Запороже всяких пррпасів, а коли заходила конечна потреба ставали разом з ними до борби і вважалися з козаками за одно. Проти них стояли пани, що вважали себе за володарів тих земель та оселеної на них людности і хотіли, щоби вона корилася їх судови і власти та платила їм данину і ріжні оплати (від млинів, перевозів, від паленя горівки і т. ін.)

О суперечку між обома таборами було нетрудно, що небудь могло її спричинити, а зачіпка могла вийти з котрої небудь сторони. Як звичайно буває, вийшла вона від сильнішого: Білоцерківський староста Януш Острозський відібрав 1590 р. козацькому отаманови Криштофови Косинському маєність, яку він за свої военні заслуги одержав був від сойму в нагороду. Права на такого пана як староста під той час шукати було годі. Звичайно таке тоді в Польщі діяло ся, що кождий, хто почував ся на силах, сам собі з оружем в руці робив справу. Тою дорогою пішов і **Косинський**. Він

згуртував коло себе козаків, між якими було певно більше таких як він покривджених і невдоволених, та повів їх на панські замки. Сам був-би нічого не вдіяв, як-би був месником лиш своєї кривди; він метив ся і за других. Козаки пішли на Білу Церкву і інші замки Острозських, добули їх і пограбували. Білоцерковщина, Київщина і часть Волині опинили ся у козацьких руках, бо Косинський куди прийшов лиш зі своїм війском, відбирав від міщан і селян присягу вірности і послуху запорожському війскові та приймав всіх охочих до козаків і признавав їм козацькі права. З того бачимо, що Косинському йшло не лиш о пімсту, він змагав до того, щоби дати волю поневоленому народові, допускаючи до прав козацьких усіх, що до козаків пристати хотіли. В тій першій отже козацькій борбі з панами показує ся вже гадка утвореня козацької держави.

Та пани, побачивши, що рух козацький може їм зовсім відібрати пановане на українських землях, зібрали скоро усі свої сили (під той час кождий з панів удержував своє військо, зложене головно з убогої шляхти) і і ударили на Косинського. В борбі з ними Косинський погіб, та хоча його не стало, борба йшла далі під проводом іншого отамана **Грицька Лободи**. Пани мусли уступити

та лишити козакам свободу приймати до себе усіх селян, що хотіли до них пристати.

Тепер вже сила козаків була така значна а імя їх яко хоробрих борців проти Татар і Турків таке славне, що тодішній **цісар Рудольф II.**, задумавши погромити Турків і прогнати з Угорщини, де вони були давнійше усадовили ся, післав до козаків послів, просячи їх о поміч. Посол цісарський Лясота привіз на Запороже хоругви з цісарським гербом, срібні труби і греші, просячи Запорожців, щоби пішли на Волощину і заступили там Татарам, помічникам Турків дорогу на Угри. Не пішли одначе туди Запорожці, бо воліли воювати татарські міста, натомість виправила ся там козаччина з Поділя і Волиня під проводом отамана **Наливайка**. Війско Наливайка складало ся головно з убогої шляхти, яка не маючи своїх земель, жила лише з ласки панів по панських дворах. Ся шляхта, втративши з якої небудь причини службу, приставала до Наливайка і ішла з ним.

Вернувши з походу на Волощину, Наливайко пограбив Волинь і пішов на Білу Русь. Коли уряд обернув ся проти него

з війском, він злучився з запорожськими козаками. Прийшло тепер до завзятих борб, в котрих остаточно польський гетьман **Жолкевський** примусив козаків, щоби піддалися. Сталося се під **Лубнями** по довшій облозі. Провідники козацькі **Наливайко і Лобода** **погибли** лютою смертю по довшій вязниці і муках. Усеї Козаччини не зміг одначе Жолкевський винищити, та мусіла вона тепер уступити далеко на полудне за пороги на дніпровий низ.

Тоді польський **уряд** оголосив, що **усі права козакам відбирає** і їх касує. Одначе уряд не міг довго бути строгим супроти козаків. Незабаром зайшли в Польщі події, які примусили уряд звернути ся до козаків з просьбою о поміч. Прийшло іменно до війни Польщі на полудни з Волохами, а на півночі зі Шведами. В Польщі о військо було нелегко, бо шляхта мала обовязок боронити лише краю, а за походи за границі мала одержувати окрему плату. Та що королівська каса була здебільша порожня, тож прийшло ся урядови просити козаків о поміч. Серед козаків були тоді **два сторонництва**: одно **непримириме**, яке не хотіло і чути про згоду з урядом; друге **угодове**, яке хотіло за поміч урядови дістати назад давні права. Верх взяло сторонництво уго-

дове під проводом отамана **Кишки** і козаки не відмовили урядови. Та козаки, даючи поміч, зажадали повернення козацьких прав і уряд мусів остаточно се вчинити.

Через сі війни, в яких козаки проливали кров за інтереси польської держави і віддали їй значні прислуги, **віджила козаччина з поч. 17. ст. на ново**, бо уряд, потребуючи її, не боронив нікому вступати в козаки. А потребував їх знова до війни з Москвою. Там вимер під той час царський рід і настав внутрішній заколот. Тим хотів покористувати ся король польський **Жигмонт III**, щоби захопити московський престол для свого роду. У тім ділі стали йому козаки в пригоді. На поклик короля іде їх велика сила до сорок тисяч люда на Москву, воює там кілька років і доводить Москалів до сего, що вони годять ся припяти польського королевича Володислава на свого царя. Так отже мала Польща завдяки помочи козаків злучити ся з Москвою під проводом польських королів. Діло се, так корисне для Польщі, попсував сам король і до злуки не прийшло. На московськім престолі засів **Михайло Романов**, який заключив з Польщею мир, даючи їй забрану за Глинського пограничну українську землю Сіверщину з важним городом Смоленском.

Через се Польща злучила з початком 17. ст. усі українські землі під своїм володінням.

Крім походів в користь польського уряду, **робили козаки походи** на власну руку **проти Татар і Турків**. Найчастійше відбували вони такі походи долі Дніпром на побереже Чорного Моря. Виправляли ся туди на своїх чайках т. є. човнах, в яких містило ся 50—70 людей. Кожда чайка була уоружена в кілька арматок. Число чайок в поході бувало різне, та звичайно було їх менше ніж сто, отже число козаків, беручих участь в поході, було лиш кілька тисяч, часто значно менше. Та відвага ставала за силу. Козаки нападали не тільки на близні міста чорноморські, але перепливали звичайно в трех добах ціле, дуже неспокійне Чорне Море і нападали на малоазійське побереже. Коли по дорозі стрінули турецькі кораблі, старали ся перед ними заховати до ночі, а тоді окружали їх довкола, причалювали і вдрапували ся на них: добувши їх забирали зброю і все інше, а кораблі затоплювали. Лучало ся, що нераз муіли і в день прийняти борбу з турецькими кораблями, а тоді бороли ся взято, часто аж до загину, ніколи не здаючись. На ніщо не здали ся заходи турець-

кого уряду, щоби сі походи спинити. Не помагало се, що Турки висилали в горло Дніпра свої кораблі, щоби заступали дорогу козацьким чайкам і не пускали їх на море; козаки давали собі зі всім раду. Вони на валках пересували свої чайки берегом і лишали турецькі кораблі поза собою. Не помагало і се, що уряд окремими післанцями повідомляв побережну людність про набіг козаків; вони скорше чим післанці були на місци, добували замки, випускали бранців на волю і з чайками, навантаженими всяким добром: збруєю, золотими і срібними річями, коврами, дорогими материями і одягами, вертали домів на Січ. Добичу ділили: часть брали на военний скарб, а решту по рівні між себе.

Тими походами здобувають собі козаки славу найсьміливійших і найзручнійших морських войовників по цілому сьвіту. Їх славлять за хоробрість, як се видко із записок сучасників, не лиш свої, але і чужі, як Французи, Поляки, Італійці, а навіть Турки. Так як за давних княжих часів, **Чорне Море стає знова українським**, на нім господарять свобідно козаки, не лякаючи ся зачіпати самого Царгорода, столиці грізного султана, перед яким тоді усі володарі Європи дрожали.

Козацькі порядки.

Під той час, т. е. з початком 17. століття, виробляють ся козацькі порядки.

Серцем, осередком козаччини, була **Запорозька Січ**. Містила ся вона на однім з численних дніпрових островів. Там переховували козаки свої хоругви, зброю, скарб, припаси военні і човни. Місце сховку часто змінляли, переносячи Січ з одного острова на другий для безпеченства, бо більших укріплень у них не було, а в звичайний час на Січи жило не більше як кількасот козаків. Головна їх сила перебувала на степах, займаючи ся господарством і промислами (польованем, риболовлею і т. д.). Залюднювалась Січ тільки перед походами. Тоді із всіх усюдів стягали ся туди охочі до походу козаки, привозили припаси і виладжували чайки.

На чолі козаччини стояв старший, якого козаки звали **гетьманом**. Вибирали його на раді вільними козацькими голосами. Його помічниками була **старшина козацька**: **писар**, який вів козацьку канцелярію, **обозний**, який командував арматами, **осавул** прибічний гетьмана, що сповняв його порученя. Ціле військо козацьке ділило ся на **полки**, полки на **сотні**, а сотні на де-

сятки або **курині**. Полкам проводили **полковники**, сотням **сотники**, куріням **отамани**. Число козаків в полку як і число полків було різне. Бувало полків по кілька і по кільканайцять, а в кождім полку кількасот до кілька тисяч козаків. Кождий полк мав свої відзнаки, **хоругви**, своїх сурмачів, трубачів і довбошів (з бубнами). Військо було добре упорядковане: мало свою **артилерію**, **флоту** (чайки), **скарб** **воєнний**, **магазини**, а навіть **музику**. Ідучи в сухопутний похід, везли зі собою на возах **армати**, сокири, коси, заступни, ланцухи і шнури. Коли приходило ся їм обороняти ся від ворога, вязали вози в табор, з переду і з заду уставляли армати, а з боків ставали самі з рушницями. Коли приходило ся їм скрутно, насипували на вози землю і з за того валу боронили ся. Табори такі були майже нездобуті, хіба голодом можна було примусити козаків до здачі. Уоружені були козаки в **рушниці** і **шаблі**, а деколи в списи і стріли. Носились просто: груба сорочка і керея (жунан) се був їх одяг. Їли теж просто, підчас походу сухарі і саламаху: варене пшоно і тісто розведене водою, що відразу було для них поживою і напитком. На Запорожю ліпше жили. Мали там сушену рибу, дичину і іншу їду, з напитоків мід і горівку.

При простім способі життя заховали козаки сильне здорове і велику витревалість на не-вигоди. Житє своє мало цінили. Мало хто вмирав дома, своєю смертю, звичайно гинули в борбі. За те понад всьо ставили свободу.

На Запорожу не вільно було жити жінкам під карою смерти. Та їй не легке було там житє особливо зимою, бо приходилось там жити в курінях. Були се прості шопи з дерева або очерету, накриті шкірами від дощу.

Сьвята і пости були в козаків у великій пошані.

Козаки звали себе **вільним війском запорожським**, а між собою товаришами. Поляки звали їх по доброму панами молодцями, а в злости як попало.

Усі важнійші справи обсуджували ся на **козацькій радї**. Тут кождий був рівний, міг осуджувати старшину, навіть гетьмана і жадати їх скинення. Так вернув отже на Україні давний вічевий лад княжих часів. Поза радою, особливо в походї, козаки слухали вибраних собою старшин безусловно, а гетьман був справдішним паном життя і смерти усіх козаків.

Церковні справи на Україні.

Козаки доси займали ся обороною своїх козацьких прав і бороли ся за визволене поневоленого люду з панської неволі. Тепер, коли зросли в силу, стали займати ся і иншими справами, які живо обходили весь наш нарід, а іменно церковними відносинами на Україні.

Зразу віра Українців ріжнила ся від віри Поляків лише обрядом. **Поляки** мали з Риму **обряд римський**, а **Українці** з Греції, з Царгорода, **обряд грецький**. По якімсь часі Греки, а за ними і инші народи, що від них прийняли християнство, отже і Українці, відлучили ся від римської церкви і місто папи **признавали** своїм церковним **зверхником царгородського патріарха** (т. е. найстаршого над грецькими єпископами). Так розділила ся церква на латинську, яка з часом прозвала ся **католицькою**, і на грецьку або **православну**. Вірні римської церкви звали вірних церкви грецької шизматиками, се є такими, що відділили ся від церкви, а вони самі себе звали православними, то є людьми доброї, правдивої віри. Між сими обома церквами настала ворожнеча.

Тому, коли наші землі прилучено до Польщі, **польські королі**, які були римської

віри, **почали до нашої церкви ворожо відносити ся.** Причиняло ся до сего і те, що польські королі, бажаючи з'єдинити в одно Польщу і Україну, хотіли усунути різницю віри між Поляками а Українцями, бо вона перешкаджала сій тісній злуці. Вже король Казимир, а по нїм Ягайлонн, старали ся усякими способами принизити православну віру. Її визнавців не допускали до урядів, ремесла, торговлі, не признавали в суді їх присяги, в містах позволяли їм мешкати лише в окремих частях, а навіть не дозволяли померших хоронити прилюдно з церковними церемоніями, з процесиею. В сей спосіб відтягали Українців від православної віри, а приводили до латинства, бо многі Українці, не хотючи жити в приниженю і бажаючи дістати якийсь уряд, або просто для кусника хліба, покидали свою віру, а з тим і свій нарід. Таке то старе, а все нове!

Чим далі, тим тяжшим ставав гнет православної церкви. Польські королі присвоїли собі право настановляти православних владик (єпископів), та хотючи ослабити православну церкву, лишали владичі престולי необсадженими, а заряд епархій віддавали тимчасом єпископам латинським. Як ласки якої мусіли добивати ся православні груби-

ми оплатами і дарунками, що ішли в кишеню двірських панів, а навіть королевих, обсади владичих престолів. Та й то звичайно не було з сего для церкви великого хісна. Владиками становили королі не тих, кого собі нарід бажав, лише звичайно людий, що чимось для королів заслужили ся або прямо своїх любимців. Охочих на владичі престоли було все доволі, бо церков православна мала великі маетки, які протягом віків записували їй ріжні набожні князі і пани для удержання духовенства, церков, шкіл і шпиталів. Тому лучало ся нераз, що неедин вельможа, провівши жите у війнах, або на королівськїм дворі, вже в старшїм віці висв'ячував ся і діставав владичий престол. Наслїдком сего церков православна занепадала, не маючи відповідного проводу. Маетки церковні йшли на розкішне жите, упадали церковні школи і добродійні заведення. Серед духовенства і народу зацанувала темнота і упало релігійне жите.

Хто мав подати поміч занепадаючій церкві? Її зверхник, царгородський патріарх, був далеко і не мішав ся звичайно в церковні справи на Україні. Його зверхність обмежала ся до того, що він благословив настановленого королем митрополита. І грецька церква була тоді в занепаді. Вона зави-

сіла від турецького уряду, якому мусіла оплачувати ся. Тому патріярхи, заплативши добре турецькому урядови за своє достоїнство, старали ся відбити собі се на підчиненім духовенстві і тому благословили кожного, хто міг їм добре за се заплатити.

В тім тяжкім часі для православної церкви, одинокими опікунами і оборонцями її були **церковні брацтва**. Вони мали опікувати ся будинками церковними і убогими. Та в дійсности вони займали ся усіми справами, які в тім часі обходили наш нарід. Вони старали ся о обсаду єпископств, о рівні права православних з латинниками, о самоуправу у своїй церкві, а при тім закладали школи та печатні (друкарні), спроваджували на Україну учених, щоби піднести просьвіту. **Найстарше** таке **брацтво** повстало ще в 15. століттю при церкві успенській у **Львові (Ставропигія)**, а його слідом прийшло до заснованя таких самих брацтв по інших українських містах як: **в Перемишли, Рогатині, Луцку, Острозі** і інших. Брацтва ті причинили ся дуже до піднесеня просьвіти і релігійного життя на Україні. Члени брацтва устроювали сходи, на яких читали набожні і учені книжки, поучували людей в справах віри і моральности, боронили православну віру, а поза

тим слідили за добрим житєм своїх членів. Брацтва здобули собі признане у нашого народа. В братчики записували ся не тільки міщани, але і останки української шляхти і вельмож. З часом повага брацтв так зросла, що вони зачинають наглядати за житєм духовенства а навіть владик і царгородські патріярхи признають їм до сего право. Таке право здобуло собі під кінець 16. ст. львівське успенське брацтво, якому всі інші були підчинені. Та сей нагляд брацтва не міг подобати ся владикам, які були привикли правити церквою зовсім самостійно, бо доси, їх зверхники, царгородські патріярхи, в справі української церкви не мішали ся. Приходить до суперечок між владиками а брацтвами, в яких патріярхи стають по боці брацтва, часто осуджують владик і навіть накладають на них острі кари.

Се вмішуване брацтв і патріярхів в справі української церкви вважають владики за тяжке для себе ярмо і продумують, якби з него увільнити ся. Вони шукають помочи в римській церкві і зачинають думати, чи не піддати би ся їм під зверхність папи, тим більше, що через те могли дістати в Польщі ті самі права, які мало духовенство латинське. Та не лише владики були сеї думки. Також між сьвітськими право-

славними людьми було чимало таких, що до сеї гадки прихилили ся. Римська церков, яка перед тим також була занепаала, тепер піднесла ся зі свого занепаду, тож притягала до себе людей православних, які не могли дивити ся на розлад у своїй церкві, а не були в силі його усунути. Вони мали надію обновити свою церкву через злуку з Римом. На їх чолі стояв опікун православної церкви, могучий князь **Василь Острожський**.

Гадка злуки нашої церкви з римською була не нова. Вже короля Данила пробували папи приєднати до своєї церкви. Данило не був сему противний, жадав лише за се помочи проти Татар. Коли поміч не наспіла, діло розбило ся. Майже в 200 літ опісля повторили ся ті заходи і довели до сего, що **на з'їзді** достойників латинської, грецької і української церкви, в італійськiм місті **Фльоренції** злучили ся ті церкви, а та злука зоветь ся **унією фльорентинською**. Іменем української церкви прийняв і заприсяг сю злуку **київський митрополит Ізидор**. Одначе і се діло довго не устояло ся і наша церква незабаром знова відлучила ся від римської.

Обновлена в 16. століттю римська церква стало головно за приводом монахів **Езуїтів**

знова про унію думати. Думав про ню і ревний католик, що був під впливом Єзуїтів, король польський **Жигмонт III**. Почали ся живі переговори владк з представниками римської церкви, які остаточно довели **до заключеня унії**. Стало ся се на **церковнім зїзді** або соборі в місті **Берестю 1596 р.** Є се **унія берестейська**. Після умов сеї унії **наша церква** піддала ся **під власть папи**, але задержала свій обряд, а її владики стали в правах рівні з польськими. Головними провідниками з нашого боку в тім ділі були **владики**: львівський **Балабан**, луцький **Терлецький** і володимирський **Потій**, а до них пристав пізнійше митрополит **Рагоза** і деякі інші українські владики.

Проти унії заявив ся тепер її давнійший прихильник князь **Василь Острожський**. Він хотів, щоби унії довершено на загальнім соборі при участі патріярха. Тимчасом діла довершили самі владики, ще і без него. Він тому **скликав окремий собор православних** таки на той сам час до того самого **Берестя**, в яким взяли участь духовні і свїтські люди, що остали при православію. Та **до порозуміня** між обома соборами **не прийшло** і вони себе взаїмно прокляли яко відступників. Обі сторони шукали тепер помочи у короля. Король станув по боці владк, що

приняли унію. Він стояв на тім, що православні повинні слухати своїх владик, тож карав непослушних сьвящеників, відбирав від них церкви і давав їх уніятам. Відси прийшло **до** завзятої **борби між православними і уніятами**, в якій брали участь не лиш сьвященики, але і брацтва, міщанство і шляхта. Небавом прийшло вже і до оружно́ї розправи. Силою почали собі забирати церковні маєтки. Та православні скоро побачили, що не устоять ся в тій борбі проти уніятів, які мали за собою польського короля і панів, тим більше, що їх покидали вже і ті українські пани, які ще були остали при православній церкві.

Тоді **православні** стали оглядати ся за поміччю і **знайшли поміч в козаччині**. Українським козакам близша була православна церква через свій устрій, який допускав громаду до голосу в церковних справах, приміром при обсаді парохій або владичих престолів, коли в римській церкві рішала виключно воля церковних достойників. До того унію попирав польський король і польський уряд, а там, де був король і його урядники, не могли бути козаки, які з ними все ворогували. Не мало заважив і вплив тодішнього козацького провідника, ревного прихильника православної церкви, Петра Ко-

нашевича Сагайдачного. **Козацтво дало поміч православним**, взяло участь в релігійній борбі, яка обходила живо весь наш нарід. З того часу козацтво бореться не тільки за свої права і свободи козацькі, але також за права православної церкви, до якої належали люди з усіх станів українського народу, шляхта, міщани і селяни. Тим стають вони на ширшій ґрунті, з оборонців прав одного стану, стають оборонцями і представниками змагань людей з різних станів, усіх православних Українців.

Петро Конашевич Сагайдачний.

Козацькі борби в обороні православної церкви і простого народу ще і тим загально-народні, що в них коло козацтва згуртувалися Українці всіх наших земель. Зокрема визначну участь в тих народних рухах взяла **Галичина**. Хоча вона вже на два століття перед іншими українськими землями була прилучена до Польщі і підлягала її впливам, то однак не пропало у ній народне жите. Вона дала початок церковним брацтвам, які так заслужилися для піднесення просвіти нашого народу і зібрали коло себе всіх Українців, що остали вірні своєму народови. Їх

народна робота дала заохоту і взір иншим землям. Також заходами кількох визначних галицьких учених віджило українське жите в занепавшій столиці нашій, Києві. Там повстало брацтво, печатня і школа, через що Київ став осередком українського житя, в яким брала участь українська шляхта, козацтво і міщанство. Галичина дала також Україні одного з найвизначнійших гетьманів, борця за визволене українського народа: Петра Конашевича Сагайдачного.

Петро Конашевич Сагайдачний походив з дрібної старосамбірської шляхти. Покінчивши славу під той час українську школу в Острозі на Волині, пішов він у світ долі шукати і опинив ся по якімсь часі на Запорожю. Тут скоро своїм розумом, відвагою, образованием і знанем військової штуки дійшов до значія, а вкінци до гетьманського уряду. Найбільшу славу добув він собі походом на татарське місто Кафу, котре здобув і увільнив тисячі невільників з татарської неволі. Тими і иншими морськими удачними походами добув він собі такої поваги і послуху серед козацтва, що зміг його повести тою дорогою, яка йому видала ся найхосеннійша для козащини і нашого народа. Він іменно належав до тих Запорожців, котрі в згоді з правительством бачили

будучність козацтва. Сі угодові козаки старали ся заслужити собі у уряду признанє і поширене козацьких прав. Тому козаки на

Петро Ковашевич Сагайдачний.

завив Сагайдачного брали участь в тих численних війнах, які Польща під той час вела, не щадили своєї крові для неї в надії, що

уряд за се їх пагородить, признаючи козацтву право до життя. З тої дороги не звело козаків і се, що польське правительство як тільки хотяйби на коротко настав мирний час, змагало спинити або і зовсім знищити дальший розвій козаччини. Діяло ся се головно за приводом Сагайдачного, який все таки вірив, що зуміє у польського уряду добути красну долю для козацтва.

Під його проводом козаччина віддала незвичайно великі услуги Польщі. Найперше у московській війні. Королевич польський Володислав попробував був знова добути собі московський престол, та коли загнав ся аж під Москву, польське військо, не одержавши платні, покинуло його. Королевич був-би марно пронав, та Сагайдачний зі своїми козаками станув йому в пригоді і не лише вивів його з біди, а ще допоміг Польщі до заключеня корисного мира з Москвою.

По повороті з московського походу заняв ся Сагайдачний відновленем православної церковної ерархії. Під той час лише львівська єпархія мала православного владика, бо польський король, хотячи звівечити православну церкву, не позваляв обсажувати владичих престолів православними. Сагайдачний, сам ревний прихильник православ-

ної церкви, яку уважав за признаку, що від-ріжняла Українців від Поляків, станув в її обороні. Порозумівши ся з київськими українськими громадянами, котрі гуртували ся в церковнім брацтві, до якого належав Сагайдачний з усім запорожським війском, запросив преїжджаючого через Україну ерусалимського патрїярха Теофана до Києва і тут під охороною козацького війська, Теофан посвятив митрополита і владик на православні владичі престоли. Так довершив Сагайдачний діла дуже важного для православної церкви, а козаки з того часу с вже постійно її оборонцями. Уряд не признав нової церковної ерархїї, однак тому, що за нею стояв Сагайдачний, не сьмів її зачіпати, тим більше, що прийшла знова хвиля, в котрій уряд мусів дуже з голосом козаків числити ся.

Над Польщею повисла турецька гроза. Вже від довшого часу Турки, непокоєні козаками, домагали ся від польського уряду, щоби козацьким походам зробив кінець. Польське правительство хотіло заспокоїти Турків і раз-враз вислало до козаків своїх комісарів з наказом виділити з поміж козаків найсьміливійших і найрухливійших людей, вернути їх у підданство і сим покласти кінець морським походам. Козаки держали ся

своєї мирної політики з польським урядом і далі, тому обіцували покорити ся його волі, занехати морських походів, та на обітниці кінчило ся. Се стягнуло на Польщу турецьку бурю.

Турецькі війська великою силою рушили на Польщу, а коли гетьман польський Жолкевський заступив їм дорогу, Турки його розбили і він сам наложив в борбі головою. Польщі грозила загибель, бо вона не мала досить війська, щоби здержати страшну турецьку навалу. Туреччина мала тоді найсильнйше у Європі військо і всі володарі перед ним дріжали. Одні лише козаки не бояли ся переваги турецької і здобули собі в цілій Європі славу одиноких і неустрашених борців проти Турків. Тому ідуть до козаків благальні посольства від польського короля о поміч. Сесю хвилию задумав використати Сагайдачний, поїхав на сойм до Варшави і тут предложив свої домагання за поміч проти Турків. Він жадав затвердження новопосвячених православних владик і поширення козацьких прав. Король прийняв його дуже ласкаво та на тім і скінчило ся. Мимо сего козаки пішли на війну, бо не могли оперти ся примані, якою була для них борба з невірними. Під твердинею **Хотинном** над Дністром недалеко галицької гра-

ниці злучило ся 40 тисяч козаків з польським війском, якого було менше. У Поляків вступив дух. Закишла завзята борба. Турки звернули усі свої сили на козаків, бо знали, що коли їх зломлять, то над Поляками легко віднесуть побіду. Та козаки мужно видержували усі напади Турків, ще і самі випадали з табору і безнастанно, особливо ночами, непокоїли турецьке військо. Вкінці Турки були примушені відступити і заключити з Польщею мир. Тим способом козаки уратували Польщу, а Поляки величачи їх хоробрість і умітність войованя з Турками.

Уповаючи на свої заслуги, козаки вертаючи з походу, знова подали польському урядови свої домаганя. Вони жадали, щоби їм було вільно жити по всіх українських землях, в посіlostях королівських, духовних і панських, та щоби їх православна церква мажа рівні права з польською. Та тепер, коли рукою козаків відвернена була турецька небезпека, король засьпівав иншої. Він зажадав від козаків, щоби обмежили свое число до трех тисяч, всі прочі мали стати крeпаками, а православної церкві не дав ніякої полекші, тільки обіцяв загально, що не буде їй діяти ся кривда. Така була заплата Польщі за пролиту кров козацьку в її

обороні. **Мирна угодова політика Сагайдачного не принесла хісна нашому народови** і се боліло його більше чим рана, одержана в хотинськiм бою, яка довела його до могили. Умираючи (1622 р.) дав він своїм завіщанем доказ, як дорога його серцю була народна просьвіта. Майно своє записав він на київське і львівське брацтво церковне, щоби вони за його гроші удержували добрих і образованих учителів для вихованя українських дітей. Тож з плачем ховав його нарід, а брацькі школярі похвальними віршами звеличали пам'ять свого опікуна і добродія.

Козаки остали вірні своєму гетьманови і по його смерті. Слідом його вони бедуть церков і просьвіту на Україні під свою опіку і піддержують осььвічених наших людей в борбі проти латинщени і польщени нашого народа і через се стають його провідниками. Се стягає на них ворожнечу уряду і шляхти і серед того скоро призабувають ся заслуги козаччини для Польщі. Козаки були тепер непотрібні, бо настав вже мир з Турками. Противно, вони шкодили інтересам шляхти, бо не давали їй спокійно загосподарити ся на богатих українських землях. Козаки не то що самі не робили панщини, та ще і непокірних селян

брали в свою опіку проти панів. Бажала отже польська шляхта знищити козаччину, та поки-що руки були за короткі, бо Польща не мала ще на се війська. Натомість зачав уряд чимраз більше гнобити православну церкву, а щоби її декше зломити настанавляв усюди по українських містах і селах уніяцьке духовенство. Та тим шкодив лише церковній унії, бо український нарід з ворожнечі до польського уряду противив ся їй, боячи ся, що унія заведе його до латинської віри, а далі спольщить його цілковито, як сего хотіли Поляки.

Самих козаків не відважив ся польський уряд ще поки-що займати і вони ведуть далі свобідно своє воєнне діло. Їх **походи на Чорне Море** є чимраз сміливіші; вони пустошать і грабують турецькі побережа в Азії і в Європі, палять передмістя Царгорода, столиці гордого султана, а всякі заходи турецького уряду, щоби се спинити, ніщо не помагають. Козаки втручають ся навіть в сварки між Турками а Татарами і підпомагають татарського хана, що збунтував ся проти султана і силою проти турецького війська удержують його на ханськїм престолі. Відтак заключають з ним союз, котрим обі сторони зобовязують ся взаїмно

собі помагати проти кожного ворога. Так приготувляли ся козаки до війни з Польщею. Вони злучили ся зі своїм давним ворогом себто з Татарами, з якими так довго і завзято бороли ся, щоби забезпечити собі поміч на борбу з Польщею, до якої скорше чи пізнійше мусіло прийти.

Війна козацтва з Польщею тому була неминуча, що обі сторони до чого иншого змагали. Шляхоцька Польща заневолювала весь простий нарід, щоби мати дарового панщизняного робітника. Натомість козаки домагали ся рівних прав зі шляхтою і вивольяли простий нарід з закріпощеня, а тим підривали господарку шляхти. До заострення борби причинили ся і релігійні ріжниці: король Жигмонт III., вважаючи себе за представника католицизму на сході Європи, змагав до навернення православних. Козаки стояли твердо при українській православній церкві і брали її в оборону проти змагань польського уряду, вважаючи її за свою народну церков.

Так отже трівкої згоди між Польщею а козаками не могло бути. Могли бути лише довші або коротні перерви в борбі, коли одна або друга сторона була ослаблена, або коли Польща потребувала ко-

заків. Поза тим муіло прийти до кривавої розправи.

Нові борби на Україні.

Вже в три роки по смерті Сагайдачного прийшло до нової борби. Розпочав її сам польський уряд через польського гетьмана Конецпольского. Конецпольский мав великі маєтки на Україні, тож також в його личнім інтересі було зломити козацтво, яке і йому не давало свобідно користувати ся робучою силою українського народу для оброблення його земель. Тому покористував ся він доброю нагодою, коли козаки пішли на море, зібрав військо і рушив на Україну. Козацький гетьман **Жмайло** встиг зібрати лише невелике козацьке військо, бо не могли прийти йому в поміч козаки, розселені по Україні. Мимо сего козаки не здавали ся; окопали ся табором і ждали помочи із Запорожа. Поміч не прийшла, але і без неї козаки держали ся і Конецпольский не могучи добути їх табору увійшов з ними в переговори. Закінчили ся вони **умовою на курківських поли**: Від тепер мало бути 6 тисяч реєстрових козаків, які мали мешкати лише в королівських добрах, мали вони закинути зносини з чужими державами і мор-

ські походи. На війну мали іти лише на за-зв короля і за се мали діставати річну плату. В сей спосіб козаки мали після ба-жань уряду стати звичайною пограничною сторожию, зовсім від уряду зависимою, мали виречи ся походів на море, котрі відпові-дали їх лицарській вдачі і були головним жерелом їх доходу, а вкінци мали зпоміж себе викинути старих заслужених козаків, не могучи всіх змістити у 6 тисячнім реє-стрі — а за те все мали обітницю платні, якої їм звичайно убогий скарб королівський не виплачував.

Козаки прийняли сіє услівя, бо з досьвіду знали, що коли польський уряд буде їх по-требував, тоді ціла умова піде в забуте і не буде виконана, як се бувало за часів Са-гайдачного. І дійсно уряд не наставав на виконане умови, бо був чим иншим занятий. Польща знова мали воювати зі Шведами, тож потребувала козаків. Так отже по хвилевій перерві удержуєть ся серед козаків угодова політика Сагайдачного. Стоїть за нею також більшість українського духовен-ства і шляхта в надії, що згода з урядом принесе користь нашому народови. Та е між козаками ще непримиримі вороги уряду. Їх зразу було небагато, та число їх збільшило ся, коли [прилучили ся] до [них] так звані

Козацький табор.

виписчики т. е. козаки вичеркнені з реестру. Сі невдоволені збирають ся на Запорожу. В лєкших для українського народу часах було їх небагато і вони мусіли сидіти тихо, бо мали противників в самій українській суспільности і серед реєстрованих козаків. Вони ждали слушного часу, поки нові утиски не заворухать і супокійних умірених, та не викличуть руху серед реєстровців і загалу народу. В такім часі виходили вони в українські села, гуртували кожо себе невдоволених і розпочинали борбу, до якої приставали звичайно і реєстровці.

Звичайно борби кінчили ся умовою. До неї скорійше прихияляли ся реєстровці та засібнійші козаки, які мали щось до страчення; вони діставали від уряду уступки для козацтва, коли борба для них добре ішла, або годили ся на обмежене козацьких прав, коли їм у борбі не повело ся. Тоді приходило ся непримиримим накладати головами, о скільки не змогли схоронити ся на Запороже.

Наслідком таких відносин маємо протягом 13 літ від куруківської умови аж чотири повстаня козацькі. Найбільше з них то **повстане** під проводом **Тараса Трясила**. Благословив його православний митрополит київський Борецький. Се повстане викликав

відновлений гнет православної церкви і рабунки наемного польського війська, розміщеного на Україні. У Польщі таке водило ся, що уряд не заплативши наемному військови належної платні, пускав його на квартири і воно само вибирало собі у населеня залеглу плату. Розуміеть ся діяли ся при тім різні надужитя, від яких терпів найбільше простий український нарід. Обурений кривдою вхопив він в різних сторонах за оружие, побив менші відділи війська, за що гетьман Коцепопольський велів вирізати кілька українських міст і сіл та пішов з війском на повстанців. Потерпів одначе великі втрати і був примушений заключити з козаками угоду, в якій число реєстровців побільшено. Та в дійсности реєстру не переведено і кождий хто хотів міг бути козаком. Наслідком сего козаки почуввають себе так сильними, що користуючи ся смертю Жигмонта III. і вибором нового короля, домагають ся голосу при виборі, необмеженого числа козаків і рівноправности православної церкви з католицькою.

Новий король Владислав IV., чоловік лицарський, сприяв козакам за їх хоробрість, яка виратувала його від московської і турецької небезпеки, та не міг сповнити всіх їх домагань, бо противили ся сему

вельможі. Все таки признав король православним право відправляти свої обряди прилюдно на рівні з католицькими, та признав їм право мати свого митрополита і 6 єпископів. Причинив ся до сего своїм впливом тодішній ігумен київського печерського монастиря, пізнійший **митрополит**, основатель славної київської брацької школи, **Петро Могила**. Тепер козаки знова помагають урядови у війні з Москвою і Шведами, добувають слави, та мимо сего вельможі не покидають гадки їх придусити. А що рухи козацькі виходили із Запорожа, тому побудовано коло дніпрових порогів твердиню **Кодак**, обсаджено її польським війском, яке мало дбати, щоби парід не утікав на Запороже і щоби козаки не ходили на море. Се а також утиски польських старостів викликали новий рух козацький. Гетьман козацький **Сулима** добув і знищив фортецу Кодак, та не зміг оперти ся польському війску.

Таксамо неудачним було **повстанє Павлюка**, а пізнійше **Остринина і Гуні**. Тепер багато козаків покарано смертю, свободи козацькі знесено, реєстр зменшено до 1.200 козаків. Старших над ними назначав гетьман королівський звичайно зпоміж шляхти і чужинців. Було се 1638 р.

Борба стихла на цілих 10 років. Настали тепер часи дуже тяжкі не лиш для козацтва, але і для цілого нашого народу. Шляхоцький уряд пильно дбає, щоби свої шляхоцькі порядки на Україні завести і се йому удаеть ся, бо народ не має сили оперти ся. Крім дрібної горстки реєстровців закріпощено увесь нарід. На Україні запанували необмежено вельможі, які там мали маєтки і старостинські уряди. Звичайно пускали вони ті маєтки в аренду переважно жидам, від яких приходило ся народови багато терпіти. Вони накладали на нарід чимраз нові тягарі і данини так, що прийшло ся від усього платити: від поля, худоби, напйтків, мостів, а навіть від церков, які випускали сьвященикам в аренду, а бувало і таке, що жид-арендар держав православну церкву у своїх руках і пускав до неї лише за окремою оплатою від служби божої, вінчання, хрестин і так дальше.

Не було кому станути в обороні українського народу. Козаки не мали сили, бо було їх не багато і підлягали чужим старшим. На Україні стояло польське війско, бо тоді Польща воен не вела. Воно не допускало до ніяких рухів, а також гнобило і здирало нарід. Навіть на Запорожу не могли покривджені збирати ся, бо відбудована твердиня Кодак боронила їм там вступу.

Пригнічений і принижений український народ був полишений своїй долі. Останки українських вельмож покинули його і спольщили ся та стали ворогами свого рідного

Запорожець.

народу, як приміром князь Ярема Вишневецький, потомок славного козацького атамана Байди. Також багато середної шляхти пішло сею дорогою, а при народі остала лиш невелика горстка української шляхти.

Та вона повисла між небом а землею, бо Поляки не вірили їм яко православним, а нарід вважав їх за панських прислужників, і вони не могли нічого для народу добути.

Вправді тодішний король польський, Володислав IV., доволі прихильно відносився до українського народу і бажав його від кривд захистити та не мав до сего сили. Показалося се наглядно на його воєнних намірах. Він поставив собі за задачу життя зломити силу Турків, яка була тоді грізна для Польщі і цілої Європи. Та знаючи добре, що шляхта на війну не згодиться, хотів викликати війну при помочи козаків. Він порозумівся з ними потайки, обіцяв їм полекші, дав гроші на чайки і казав ударити на Турків. Козаки радо на се згодилися, та до війни не прийшло, бо вельможі прибічні короля так звані сенатори, без котрих згоди він не сьмів нічого вчинити, війні спротивилися. Та найгірше вийшло на тім козацтво, бо вельможі, підозріваючи короля, що він при помочи козаків хотів завести в Польщі сильну власть королівську, весь свій гнів на короля зігнали на козаків.

Гнет став ще більший, невиносимий, а з тим ріс гнів українського народу і треба було лише чоловіка, який би огірчений і розлючений нарід повів до бою.

Богдан Зиновій Хмельницький.

Почин до нового повстання, яке по 10-літнім вимушенім супокою обхонило козацтво

Богдан Хмельницький.

і увесь український нарід, дав Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький був сином чигиринського сотника. Учив ся в славній тоді езуїтській школі в Ярославі коло Перемишля,

потім пішов в козацьку службу, брав участь в різних походах, аж в битві під Цецорою в обороні Польщі перед Турками втратив батька а сам понав в турецький полон, де перебув 2 роки. По повороті з полону вступив знова до козацького війська реєстрового, був там писарем, а пізнійше чигиринським сотником. За воєнні заслуги дістав хутір Суботів. Та заслуги воєнні і кров пролита за Польщу не оборонила його перед самовоюлею польських панів. Підстароста Чаплинський напав в часі його неприсутности на хутір, забрав його жінку, з якою повінчав ся, а малого сина побив до смерти. Справедливости в шляхоцькім суді Хмельницький не знайшов, противно прийшло ся йому зазнати ще і вязниці, з якої одначе визволили його приятелі.

Він схоронив ся на Запороже, привозячи з собою королівські письма до козаків. Письма тоті були з часу, коли король хотів приєднати козаків до турецької війни, отже були в них обітниці полекший для козаків. Богдан умовив козаків, що король їм прихильний, лиш шляхта їм ворожа, а сам король бажає її приборкати. Крім того з'умів Хмельницький придбати собі поміч Татар, загніваних на Польщу за незаплачене данини. Тепер козаки рішили ся на повстанє і

вибрали Хмельницького своїм гетьманом. По всій Україні розбіглися його післанці, завзиваючи нарід до борби за волю.

Ся велика оружна борба проти польського панованя почала ся з весною **1648**. Гетьман польський Потоцький, довідавши ся про народний рух на Україні, вислав свого сина Стефана з війском і частиною реєстровців наперед, а сам рушив з головним війском за ними. Молодий Потоцький понав ся в засідку пад **Жовтими Водами**, реєстровці перейшли до Хмельницького і **війско польське** зістало зовсім **розбите**. Невдовзі опісля Хмельницький **розбив** на прах головне **польське військо під Корсунем**, а оба польські, гетьмани — старший Потоцький і Каліновський дістали ся в неволю. Польща остала без полководців і війска, а **незабаром** і без короля, бо серед того помер **Володислав IV**, який один лиш міг своєю повагою оборонити Польщу перед гнівом українського народа і довести до угоди.

Повстане розливаеть ся по цілій Україні, все селянство козачить ся, бе і проганяє польських панів і ксьондзів та жидів-арендаторів і міщан спольщених, загортаючи їх маєтности.

Тимчасом Поляки зібрали нове військо, яке Хмельницький знова **розбив під Пиллявцями** на Волині. Повстанє поширило ся далі і обняло також Галичину.

Хмельницький рушив на **Львів**, але по короткій облозі полишив його в супокую, взявши тільки великий окуп, бо жалував нищити місто і його українське населенє, яке всюди помагало Хмельницькому. Він пішов під **Замость**, де зібрали ся останки польського війська під проводом Вишневецького. Хмельницький міг його легко знищити, та не робив сего, ждучи вибору нового короля, бо все таки мав надію, що новий король признасть козацтву давні права. Тож коли новий король, **Ян Казимир**, брат Володслава, за яким також і Хмельницький заявив ся, обіцяв деякі полекші козакам і православним Українцям і зажадав понеханя борби до приїзду королівських комісарів, Хмельницький послухав його і цофнув ся до Києва.

В Києві стріло Хмельницького величаво приняте. Проти него вийшов перебуваючий тоді в Києві патріярх срусалимський, митрополит з численним духовенством і велика сила народу. Його витали промовама і похвальними віршама наче українського короля, величаючи його спасителем українського народа з ляцької неволі.

Хмельницький стрінув ся в Києві з найпросвіченішими українськими патріотами і серед загального народного одушевлення і розмов з ними зайшла у него велика переміна. Йому стало ясно, що його задача то не лише оборона козацтва і його прав, але куди більша: йому треба постояти за волю всего українського народу. І він тепер проголошує борбу за свободу всьої України від Дніпра аж по Сян і Вислу. Не комісарів до згоди, а військо до борби прийшло ся королеви до козаків висилати. Але **польське військо** му- сіло уступити перед козацькою перевагою і **замкнуло ся в Збаражи**, де його окружив Хмельницький. Та сама доля стрінула польського короля, коли ішов Збаражеви в поміч, та уратувала його від неминучої неволі зрада хана, який, підкуплений Поляками, жадав від Хмельницького, щоби заключив з Поляками умову. Хмельницький, боячи ся злуки Татар з Поляками, **заклучив під Зборовом умову.**

Після зборівської умови реєстрових козаків мало бути 40 тисяч і вільно їм було мешкати в королівських і панських добрах в Київщині, Чернигівщині і Брацлавщині. Козацький гетьман діставав для себе староство чигиринське а всі уряди в сих землях

мали займати виключно Українці. Не вільно там було мешкати Жидам ані розкватировувати ся польським військам. Київський православний митрополит мав належати до сенату в Варшаві, до королівської ради. Взагалі українське православне духовенство мало бути зрівнане з польським.

Хоча зборівська умова була багато корисніша від попередних, то таки вона не могла вже вдоволити українського народу. Хмельницький кликав у своїх письмах до народу, в так званих універзалах, до борби весь селянський нарід, обіцяючи йому волю, тож ішли до него маси селянського народу --- в надії, що повалять шляхоцькі панщизняні порядки на Україні. Надії не здійснили ся, панщина лишилася і на далі на Україні, лиш частина народу, принята до козацького реестру, мала користувати ся свободою. Почали вертати на Україну непависні польські пани і Жиди та заводити назад панщину.

Хмельницький, бажаючи з одного боку додержати умови з Поляками, а з другого вдоволити нарід, старав ся побільшити реестр, приймаючи для кожного козака ще помічників, щоби більше селян могло користати з козацьких прав. Та народу не заспокоїв він тим і невдоволені почали кидати Укра-

їну та поселяти ся за московською границею. Коли ще Хмельницький побачив, що Поляки не думають сповнити усіх точок зборівської умови, і що вони готові відновити борбу як тільки прийдуть до сили, почав ладити ся до нової борби з Поляками. Щоби собі забезпечити поміч Татар, признав їх володаря, султана турецького, своїм зверхником, та увійшов в переговори з князем (господарем) молдавським і з князем семигородським а вкінці і з Москвою, думаючи при їх помочи добути Україні волю і самостійність.

Серед сих його заходів прийшло до нової війни. Розпочав її польський гетьман Калиновский на Поділю нечаяним нападом на козаків. **Рішуча битва** була прийшла **під Берестечком**, де станули проти себе великанські як на той час війська — пів міліона людей. Знова татарський хан зрадив козаків, покинув їх, а коли Хмельницький кинув ся його завертати, хан силою забрав його з собою. Покишене без проводу козацьке військо побили Поляки і Хмельницький, вернувши від хана, мусів знова годити ся. Станула **нова угода в Білій Церкві**, яка зменшила число реєстрових на 20 тисяч і полишила їм лиш землю київську.

Хмельницький на разі пристав на сю згоду, та зараз слідуєчого року розпочав нову борбу. Для помочи в ній приєднав собі нового союзника — московського царя. **В місті Переяславі 1654 р. прийшло між Хмельницьким і козацькою старшиною а царськими послами до умови.**

Головні точки переяславської умови були ось які:

Україною має правити гетьман, вибраний свобідно козаками, яких мало бути 60 тисяч. Він мав право удержувати зносини з чужими державами. Всякі права і свободи міщан і козацтва мали бути затвержені. Так старшину козацьку як і міську мав вибирати сам нарід. Тільки на случай військової потреби мала Україна помагати Москві — а Москва Україні; впрочім цар не мав права мішати ся до українських справ.

Та зараз при заключуваню переяславського договору показало ся, що инакше розуміла його Москва, а инакше Хмельницький. Хмельницький так в тій, як і в попередних умовах з Татарами і Турками, мав на ціли при помочи союзника побити зовсім Польщу і заснувати українську державу; Москва думала тільки про поширене свого панованя на українські землі. Коли прийшло до заприсягання договору Хмельницький до-

магав ся, щоби найперше присягали царські послы іменем царя Олексія Михайловича на те, що він буде боронив Україну від ворогів і буде шанував її вольности. Та московським послам не могло в голові помістити ся, щоби цар присягав козакам, яких послы вважали за нових царських підданих. Щоби не розбивати діла угоди, Хмельницький разом з козацькою старшиною зложив присягу на вірність цареві.

Також инакше дивив ся Хмельницький на справу управи України. Він вважав себе одиноким володарем на Україні та московськйй уряд відразу подбав, щоби Україну взяти у свої руки. В тій ціли царські послы предложили Хмельницькому, щоби прийняв до Києва і пнших українських міст царських воевод з війском буцім то для оборони від ворога. Хмельницький зразу на се згодив ся, тож в Києві осів і укріпив ся царський воевода. Та Хмельницький скоро побачив, що се може бути небезпека для України, бо через воевод вона уся буде в руках московського уряду і відмавляв ся від прийняття воевод до інших українських міст.

Не було і в інших справах згоди між Хмельницьким а Москвою, що виявило ся у війні, яку вони спільно вели проти Польщі. І так козацьке військо, яке Хмельницький

на жадане царя вислав на Білу Русь, відбирало від населення в зайнятих козаками місцях присягу вірності козацькому гетьманови, а коли в дальшій війні сам Хмельницький, розбивши польське військо в Галичині, прийшов з московським війском під Львів, не добув його умисне, щоби його не віддавати в руки московського воеводи.

Та незабаром пішов Хмельницький в політниці зовсім іншою дорогою чим Москва. Король шведський і князь семигородський, бачучи ослаблене Польщі з причини козацьких воєн, напали на польські землі. Польща була так розбита, що сам польський король ратував ся втечею на австрійський Шлезк. Здавало ся, що Польща зовсім пропаде.

У тій біді прийшли Поляки на гадку обіцяти цареві, що виберуть його наслідником бездітного польського короля Яна Казимира. Москва на се згодила ся і заключено роз'єм. Та Хмельницький зовсім на те не оглядав ся тим більше, що Москва умовляла ся з Польщею без него. Він сам на свою руку, не повідомляючи про се Москви, умовив ся з королем шведським і князем семигородським Польщу поділити. З поділу мав він дістати українські землі і утворити з них українську самостійну державу. Однак-ж того пляну не виконано, а у війні

з Польщею, яку вели союзники Хмельницького, він сам лично не міг взяти участі за-
для тяжкої недуги. З неї не підвигнув ся
Богдан більше. Він **помер в Суботіві**
1657 р. в 62. році житя.

Руїна.

Мимо гнету, який до часів повстаня Хмельницького приходило ся нашому народови терпіти від Поляків і їх прислужників Жидів, зацвило під кінець 16. і в 17. ст. на Україні буйне українське жите, яке було через упадок нашої держави занепало. Були там численні церковні брацтва, школи, друкарні, було багато учених людей особливо серед монахів і монахинь, які писали церковні і сьвітські книжки та учили і просьвічали нарід. Так як під той час усюди в Европі, друкували у нас найбільше книжок релігійного, а передовсім полемічного змісту, то є таких, в котрих православні і уніяти взаїмно поборювали ся та одні і другі доказували, що лише їх віра є добра. Мова тих книг була звичайно церковно словянська, то є така як і доси у церковних книгах, та з примішкою народної. Такі бо тоді часи були, що люде иншою мовою говорили між собого а иншою писали, народні мови доперва. поволи вхо-

дили в ужите в письменстві. У цілій західній Європі панувала тоді латинська мова, яко мова учених людей, так як у нас церковно-словянська. Нині звісно пнакше: усі народи дорожать рідною мовою і все та всюди її уживають.

У школах наших дбали передовсім про релігійне виховане молодіжи, але вчили також сьвіцких предметів, як латинської і грецької мови, історії, математики і. і. Славною була тоді висша школа, заснована українським патріотом князем Василем Острожським в Острозі на Волині, т. зв. острожська академія і могиляпська в Києві, заснована митрополитою Петром Могилою в Києві через заміну брацької школи в академію. При ній була бурса, щоби убога молодіж могла вчити ся у тій академії.

На лад тих шкіл повстали подібні в Полтаві, Чернигові і инших українських містах.

Кодо тих шкіл гуртували ся славні українські учені як Йов Борецький, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький і. і., які розвинули живу письменницьку діяльність і видавали багато цінних книг. Побіч церковних були і сьвіцькі писаня: шкільні учебники, і драми релігійного а також історичного змісту, а в них вставлені т. зв. інтермедії, писані в народній мові, в яких жартовливо були

представлявані різні люди для розвеселення видців в театрі.

Були також історичні писання, з яких можемо дізнати ся, що тоді діяло ся і що наші люди думали, та як на сьвіт гляділи. Дуже цінні під тим зглядом суть: львівська літопись, Самовидця, козацька хроніка Грабянки, повість Величка.

Крім того простий парід мав свою устну словесність: свої пісні і думи про славні подвиги козацькі, яким нема рівних у цілім сьвіті. Наш парід мав свій спосіб будованя церков і домів, то є свій питомий, рідний стиль в будівництві, своє малярство, різбарство, музику і сьпів. Простий парід, навіть жінки були письменні; ходили з молитвословами до церкви жінки-сесянки тоді, коли між московськими боярами ще були неписьменні люди.

Тому не дивно, що чужинці, які навідували ся на Україну не могли її нахвалити ся яко просьвіченої, багатой країни.

Недоставало народови лише волі. Не добув він собі її в довгих і кривавих боях мимо рік пролитої крови. Смерть Богдана Хмельницького прийшла Україні дуже не в пору. Вона не дала йому докінчити діла, яке задунав. Він вправді визволив великий шмат українських земель з під польсько-

шляхотського панованя, та не всі — се раз. А друге, для тих земель не забезпечив свободи, бо не встиг утворити з них сильної самостійної української держави. Також не мав часу на увільнених від Польщі українських землях перевести відповідного державного ладу.

По його смерті настали на Україні ще страшніші борби чим попередні, бо братоубійчі, між самими дітьми України, а крім того борба з чужими не уставала. Настали дуже сумні хвили в богатім і так у смугки житю нашого народу, прийшов час, який сам нарід назвав **руїною**, бо він знищив і зруйнував буйне українське жите.

В борбі за волю злучив ся увесь український нарід під проводом Богдана Хмельницького. В його таборі крім козаків були селяни, міщани і шляхта. Та найбільша була сила селян. Вони найбільше терпіли від польських шляхотських порядків на Україні, тож найсильніше станули проти них до борби, надіючи ся вибороти собі красну долю. Та коли приходилось ділити ся користями борби, тоді більшість селян виходила з порожними руками, бо серед тодішних обставин не могли всего дістати, чого хотіли. Так в угодах з Польщею як і в угоді з Московщиною задержано реєстр,

хотяй значно побільшений. Козацькі права признавано лише реєстровим, а що реєстр міг помістити лише частину селян з тих, які брали участь в борбі, тож серед народу настало по тій причині невдоволене і неохота проти своїх провідників, проти козацьких старшин, яких за се винуватили.

Також і доля козаків не всіх була однакова. Були вже козацькі роди, що з діда прадіда займали уряди в козацькім війську, і вони серед війни з воєнної добичі забогатіли. Живучи у достатках старали ся то своє становиско передати дітям і в сей спосіб поволн серед козацтва творила ся верства висша, на лад шляхотської, яка мала уряди і маєтки у своїх руках. Рівність серед козацтва пропала і воно поділило ся на старших і простих, так звану „чернь“. Через сю нерівність, яку за приміром сусідів Поляків і Москалів старшина почала вводити серед козацтва, чернь дивила ся зі завистію на козацьку старшину. Поки жив Хмельницький, то він своєю великою повагою удержував лад. Та коли його нестало, **прийшло до борби між сторонництвом старшин і чернею.**

Нагоду до сего дав вибір нового гетьмана. **Козацька старшина**, хочачи вгодити умираючому гетьманови Богданови, **ви-**

брала гетьманом його сина **Юрка**, названого Хмельниченком. Був се 16-літний хлопець, що ні тілом ні душею не доріс до свого великого батька, і не такого провідника треба було українському народови в сей тяжкий час. Тож старшина, зібравши ся на раду по похороні Богдана, рішила вислати Юрка до Києва на науку, а на його місце вибрала зразу тимчасово, а відтак і постійно гетьманом **Івана Виговського**. Був то український шляхтич, взятий в часі козацьких воєн в неволю, та своєю зручністю і розумом зумів він так подобати ся Хмельницькому, що той вчинив його своїм довіреним, а пізнійше генеральним писарем козацького війська.

Вибір Виговського стрів ся з неохотою серед черни і Запорожців. Вони хотіли мати гетьманом Хмельниченка, памятаючи на заслуги його батька. До того вибір Виговського був їм немилий тому, що вибір відбув ся без волі і відома загалу козацтва. Тому чернь всю неохоту, яку мала до старшин, звернула проти нового гетьмана. Запороже знова було невдоволене тим, що Виговського вибрало козацтво городове, се є козаки, поселені на Україні, наколи доси гетьманів вибирано на Запорожю, яке вважало ся серцем козащини. Неохота побільшилася ся, коли

Виговський, бажаючи удержати згоду з Татарами, заборонив Запорожцям виправляти ся на Чорне Море.

Настав тепер явний розділ серед ко-

Іван Виговський.

зацтва. На чолі невдоволених станув отаман запорожський **Іван Барабаш** і полтавський полковник **Мартин Пушкар**, котрий сам хотів стати гетьманом.

Вони не признали Виговського гетьманом і висилали до Москви послів, жадаючи його скинення з уряду гетьманського. Щоби се осягнути, вони обжалували його перед московським царем, що він царя зраджує, і хоче піддати ся Польщі. Виговський знова зі свого боку жалував ся перед царем на бунт і просив, щоби цар прислав йому послів бунтарських до покараня і поміг йому згнобити бунт.

Тепер зачали іти з України доноси до Москви. Перед нею обжаловували себе взаїмно ворожі собі партії і поодинокі люди, що бажали через доноси приподобати ся цареві і здобути уряд або знищити свого противника. Через се розкрила Україна свою рану перед московськими царями, які скоро зуміли використати се для скріплення своєї сили на Україні та обмеження її свободи. В Москві був лад самодержавний, себто такий лад, де вся власть була в руках царя і його уряду, тому невідгідні були для неї українські порядки, де нарід сам правив через вибраних собою людей. Москва могла боятися, що того самого буде домагати ся і московський нарід для себе. Треба їй було лад козацький і тому змінити а опісля і усунути, щоби Україну тісно і нерозривно з собою злучити.

Незгода в нашій народі улекнула Москві сю задачу. Зразу вона не станула ні по боці Виговського ні його противників. В Москві пообіцяли послам черни і Запорожа, що відбудеться новий вибір гетьмана, а для оборони від кривд старшин, на які вони жалувалися, обіцяв їм московський уряд прислати до українських міст царських воевод з війском. Незабаром зібралася на жадане царя нова рада козацька, а коли вона вибрала Виговського гетьманом, тоді цар його затвердив, але мимо сего послів від черни цар приймав далі і йому їх не видавав. Бунт проти Виговського не уставав, а зростав ще більше.

Вкінці Виговський рішився сам з ворогами розправитися при помочи Татар, бо не довіряв московському урядови. Він рушив на Полтаву і розбив головну силу Пушкаря, який сам в борбі наложив головою. Вороги Виговського притихли або схоронилися на Запороже.

Борба між Виговським і Пушкарем вплинула дуже на дальші відносини України до Московщини і Польщі. Між Поляками знайшлися розумні люди, які побачивши, що відлучене від Польщі українських земель мало що не привело Польщі до цілковитого упадку, почали думати, якби

назад козаків для Польщі приєднати. Дораджував се Полякам і **цісар Леопольд**, який високо цінив козаків і бачив, що Польща без них не буде мати ніякої сили. Тож посол королівський Беневський виїхав на Україну, щоби її до Польщі прихилити. Він зумів приєднати собі козацьку старшину, яка переважно зросла у польських шляхотських порядках, і якій була близька польська шляхотська свобода чим самодержавний лад в Московщині. За зближенням до Польщі було також українське православне духовенство, яке московський уряд бажав піддати під власть московського патріарха, кола доси воно оставало під зверхністю патріарха в Царгороді, який не мішав ся в его справи. Оно було високо образоване і переняте українським духом, та тому чуло ся чужим темному під той час московському духовенству. Та найбільше за угодою з Польщею був тепер сам Виговський, бо підозріваючи московського царя о прихильність до своїх ворогів, побоював ся, що він не простить йому полтавського погрому. Вже домагане царя, щоби по українських містах були московські воеводи з війском, відтручувало Виговського від Московщини. Тепер він рішив ся зовсім зірвати з Московщиною.

Літом **1658** р. заключив Виговський **угоду** з Польщею в **Гадячи**. Після її постанов воеводства: київське, чернігівське і брацлавське мали бути злучені у велике українське князівство, яким мав правити гетьман, вибираний свободними голосами і урядники з поміж Українців. У всіх урядах і судах мала бути українська мова урядова. Владки мали належати до королівської прибічної ради — себто до сенату. На Україні мали бути дві найвищі школи-університети, крім того усюди школи низші. В сей спосіб ті землі мали мати повну самоуправу і лиш особа польського короля лучила їх з польськими і литовськими землями. Одначе се українське князівство обнімало лиш частину українських земель, тому послі козацькі вислані на сойм, домагали ся, щоби і інші українські землі, які ще оставали при Польщі, до сего князівства прилучити.

Одначе угода гадяцька не удержала ся. Коли про ню довідав ся московський уряд, оновістив Виговського зрадником, чим осьмілені його вороги, знова проти него збунтували ся.

До противників Виговського пристали широкі круги простого українського народу з ворожнечі до Польщі. Бунт обхопив усю

Україну. Виговський відніс вправді велику перемогу над московськими військами під Котлопом, та коли військова козацька рада осудила гадяцьку угоду і виступила проти неї за її заключення, він добровільно зложив гетьманський уряд.

Наслідником його став **Юрко Хмельниченко**. Старшина не сміла іти проти волі народу і покинула Виговського. Хмельниченко заключив нову угоду з Московщиною, в якій обов'язався ходити війною лише на приказ царя і прийняти на Україну московських воевод.

Віджила на-ново польсько-московська війна о Україну.

Мимо перемоги над московським військом не змогла Польща заволодіти Україною, хоча удалося їй перетягнути Хмельниченка на свій бік. Вона відтрутила від себе прихильних їй козацьких старшин тим, що в новій угоді поменшила права України, а нарід утисками, які почали вводити польські пани і польське військо на Україні.

Вкінці **Україна поділилася**. **Правобічна** (на правім березі Дніпра) під гетьманом **Павлом Тетерою** злучилася з **Польщею**, а **лівобічна** під **Іваном Брюховецьким** лишилася при **Москві**. Сей поділ затвердила Москва в угоді з Польщею, заключеній в **Андрусові 1667**.

Такий був вислід близько двацятьлітньої борби о волю України. Вона була знищена і поділена між дві держави, з яких кожда думала про її цілковите поневолене. Показало ся, що не можна провідникам робити політики без народу. Старшина місто оперти ся на своїм народі, і собі його приеднати, гляділа опори в союзах з чужими і все від них, раз від Поляків, Москалів, Шведів або Татар та Турків надіяла ся долі для України.

Се все відбивало ся болючо на українським народі. Він зневірював ся до своїх провідників і чимраз більше відчужував ся від них. Пропадала марно народна сила, бо не було кому її повести на добрий шлях, а з нею гинула Україна.

Розділену на двоє Україну злучити і добути для неї самостійність поставив собі за ціль один з найбільших патріотів між українськими гетьманами, **Петро Дорошенко**, котрий походив зі старої козацької родини. Він, ставши гетьманом правобережної України, **піддав ся під опіку Турків**, які обіцяли йому визволити і злучити в одно цілу Україну. На перешкоді до злученя України стояв **гетьман лівобічної України Брюховецький**, який дійшов до сего великого уряду, як провідник черни проти старшин, хотяй як

повний неук не надавав ся до сего уряду. Та незабаром став він сам допускати ся здирств на народі. Він згодив ся на заведе-не на Україні царських урядників для

Петро Дорошенко.

збираня податків, і тим зразив до себе своїх давнійших прихильників. Проти него вибухло повстанє, яке обернуло ся і проти Московщини за відступлене лівобічної України Польщі.

Повстанє закінчило ся упадком Брюховецького і його смертю з рук розлючених козаків.

Дорошенко став паном цілої України. Одначе лівобічної України не удержав він довго у своїх руках. Лівобічну Україну захопив підчас його неприсутности його заступник, наказний гетьман **Дамян Многогрішний**. Дорошенкови прийшли тепер Турки на поміч, заняли Поділе, прийшли під Львів і примусили Польщу відступити їм Поділе та зречи ся прав до України, яка мала остати при Дорошенку. Та Турки грабованем обурили на себе простий український нарід, який не розумів висших цілий Дорошенка і за те звернув ся проти него. Скористав зі сего новий лівобічний гетьман **Іван Самійлович** і з московським війском рушив проти него. Правобічна рада козацька вибрала Самійловича і своїм гетьманом. Та і Дорошенко не зрікав ся булави і вів далі борбу при помочи Татар і Турків. Сесі походи і руйнованя від своїх і чужих примусили цілі оселі утікати з правобічної України за Дніпро ген далеко навіть поза московську границу і українські землі що раз більше пустіли. Дорошенко всіми опущений, зложив уряд гетьманський і піддав ся Самійловичеви, не хотячи до краю руйнувати Україну.

Уступлене Дорошенка не вернуло Україні спокою, бо ще кілька літ тревала борба між Туреччиною а Москвою, аж поки вони не погодили ся на тім, що межою між ними мав бути Дніпро, а між ним а Бугом мала бути незаселена погранична полоса. (Угода 1681 року.)

Одначе вже незабаром (1866) Польща і Москва, злучивши ся до борби з Турками, відновили андрусівський договір, наслідком чого лівобічна Україна або Гетьманщина остала при Москві, правобічна при Польщі. Козацькі порядки з гетьманом на чолі задержали ся лишень на лівобічній Україні, **Гетьманщині**.

Лівобічна Україна.

Між козацькими старшинами були люди, які бороли ся проти шляхоцького ладу на Україні, та як тільки його повалили, забажали самі завести подібний лад, бо бачили, що на нїм опирала ся тодішня державна власть в Европі.

Бачимо се зараз по злуці України з Москвою. Ріжні козацькі старшини і їх свояки випрошують собі у гетьмана або у царя письма з дозволом загорнути покинені шляхтою землі на Україні і заселити

їх людьми, які мали за се платити данину; але зразу не заводять кріпацтва. Вони завели спершу лиш ріжні аренди приміром на виріб і шинковане горівки, продажу тютюну, відтак почали накладати на нарід ріжні данини, а вкінци стали домагати ся від него роботи, зразу лише час від часу, приміром при сїнокосах, та далі і постійної щотижневої. Сі тягарі наклали зразу лиш на людей, які сиділи на їх власних землях, а відтак і у маєтностях рангових, се є тих, яких уживали за сповнюване своїх урядів. Вони завели реєстр, або так званий компут і лише ті, що їх до него вписано, мали козацькі права, а прийняте залежало від старшин. Тим способом спинювали вони простих людей від того, щоби вступали до козаків, щоби мати більше робучого люду. Та нераз заневолювали вони і козаків в той спосіб, що відкуповували від них їх козацькі землі, а відтак давали їм їх в уживане, але з обовязком робити панщину.

Ся козацька старшина не пускала своїх урядів з рук і хоча сї уряди були з права виборні, то козацькі старшини так вміли устроїти ся, що часто уряд переходив з батька на сина. Вони на лад польської шляхти приймають собі шляхоцькі відзнаки, герби, щоби відріжнити ся від прочого населе-

ня. В сей спосіб повстає на Україні нова українська шляхта (дворянство), яка складала ся в дрібній частині з недобитків давньої української шляхти, а головню з розбогатівших козацьких старшин. Між сею шляхтою а простим сільським народом і козацькою чернею повстає неохота, яка чим раз більше росла і нарід відвертав ся від старшин, а шукав помочи у Москви. Та Москва ніколи не думала про оборону простого народу. Вона показувала себе його оборонцем проти старшини тільки тому, щоби тим лекше зменшувати права України, за які заступала ся старшина.

Так отже московський уряд, користуючи ся розламом між козацькою старшиною і простим народом, обкромлював поволи права України. Козацька старшина боролася проти сего, та з часом спля еї слабли і она чим-раз більше занепадала в тій борбі, а з тим занепадала Україна.

Таке діяло ся на Україні особливо в останніх двацятьох роках сімнадцятого століття за гетьманованя Самійловича, а відтак за його наслідника Івана Мазепи.

Іван Мазепа.

Рід Мазепів - Колядинських походив зі старої київської шляхти, яка одначе вчасно

пристала до козаків і вже за перших козацьких повстань бачимо одного з Мазепів між козацькими отаманами. Батько Івана, Адам Степан Мазепа, добрий український

Іван Мазепа.

патриот і освічений чоловік, працював за часів Виговського для добра України. Мати його, яка по смерті мужа стала ігуменею в Києві, діждала ся гетьманованя сина і мала

у него велике слово як розумна і освічена людина.

Іван Мазепа, покінчивши славу на той час київську брацьку школу, тодішнім шляхоцьким звичаєм, пішов на польський королівський двір, щоби там набрати ся розуму і товариської оглади.

Таланом звернув він на себе увагу польського короля і сей вислав його для дальшої науки за границю. Коли він з заграниці вернув знова на королівський двір, посилав його польський король у важних справах як свого посла до козацьких гетьманів.

Кинувши польську королівську службу, вернув Іван Мазепа на батьківщину, опісля пристав до гетьмана Дорошенка, а відтак до Самійловича. Він став скоро довірочним чоловіком гетьмана і при його смерті займав вже високий уряд генерального осавула та взяв по нім гетьманську булаву.

З гетьманованем Мазепа зразу нічо на Україні не змінило ся. Він, як горячий український патриот, щиро бажав добра України, та розумів його на свій спосіб. Вихований в польським шляхоцьким дусі бачив він щастя України в сотвореню сильної гетьманської власти і сильного українського шляхоцького стану, на яким ся власть могла би оперти ся. Щоби

шляхту, на якій всюди в Європі опирала ся державна власть, зміцнити, він завів на Україні так званих бунчукових товаришів. Були се потомки старшин, які не займали урядів в козацькім війську або шляхтичі. Він обдаровував їх маєтностями, які мали переходити з батька на сина, а уживав їх лише до почесних послуг при своїй особі, до посольств і т. п.

Він хотів також піднести просвіту на Україні, яка була через безнастанні війни підупала, бо багато шкіл поруйновано, а багато учених хоронило ся в Москву і там занежило просвіту, яка там доси була дуже низька. Тому посилав молодих людей на науку за границю, будував українські школи, київську академію підніс до значіння українського університету, заводив друкарні і т. д. Будував монастирі і церкви, прикрасив їх гарними малюнками і взагалі причинив ся до культурного піднесення України. Завдяки его заходам просвіта знова дуже піднесла ся на Україні.

Хоча Мазепа зразу корив ся московському цареві і давав йому поміч у війні з Турками, Татарами і Шведами, то в душі мрів про самостійну Україну.

Нагоду до сповнення його мрій дала північна війна, яку вів московський цар Петро

Великий разом з польським і данським королями проти шведського короля Карла XII. Карло XII. розбив і примусив до мира польського і данського королів, а тоді вибрав ся на царя, який тимчасом заволодів його посілками над Балтійським Морем і збудував там собі столицю Петроград або Петербург, се є місто Петра. Та з дороги на північ звернув Карло XII. на Україну. З того рішив ся скористати Мазепа, щоби скинути з України московське пановане і добути її повну державну самостійність. Він бачив, як Москва чимраз більше обкрожувала права України і стреміла до їх знесеня, та побоював ся, що самовладний цар Петро, який був у себе дома необмеженим паном, недовго буде терпіти козацький лад з окремими гетьманами на Україні.

Вправді сам Мазепа мав у царя велику ласку, та вже таке бувало, що Москва позбувала ся і найвірнійших гетьманів як приміром Самійловича, якого без причини скинула з уряду і заслала на Сибір, де він і помер. Щоби Україну і себе забезпечити перед самоволею Москви, задумав Мазепа під опікою могутнього тоді короля шведського Карла XII. заснувати самостійну українську державу. До того намаляла його також козацька старшина, а та-

кож надіяв ся він, що простий український нарід піде за ним, бо вже дуже йому на-доїли безнастанні походи на приказ Москви, тяжкі роботи при будові московських кріпостей і каналів, знущання і гнет московських урядників і війск на Україні.

У великій тайні увійшов він в переговори зі Шведами і заключив з ними умову, в якій зобов'язав ся підперти Карла XII. козацьким війском, а за се **Україна по обох боках Дніпра мала стати самостійною українською державою.** Та в Мазепи було лише кілька тисяч війска, бо проче вже перед тим з приказу царя пішло з московським на війну зі Шведами. Вправді Мазепа закликав простий український нарід до борби, обіцяючи визволити його з московського ярма і вернути йому давні права, та більшість простого українського народу за ним не могла піти бо на Україні було тоді сильне московське війско, яке люто карало всіх прихильників Мазепи.

Столицю гетьмана Б а т у р и н добули Москалі зрадою і зруйнували, а усіх мешканців вирізали в пень.

Усюди на Україні зачав ся страшний суд і строгі кари на тих, яких цар Петро Великий підозривав, що ідуть з гетьманом Мазепою. Самого Мазепу цар скинув з уряду,

оповістив зрадником, духовенству наказав його прилюдно в церквах виклясти та візвав простий нарід, щоби його відступив, обіцюючи йому за се полекші. На місце Мазепи вибрали козаки на бажане царя Петра Великого гетьманом полковника Івана Скоропадського.

Лише одна Запорожська Січ, де добре розуміли, що Москва йде на поневолене України, остала вірна Мазепі, хоча давнійше з ним ворогувала. Вона дала добрий примір, що супроти ворога повинні у народа замовкнути усі ріжниці, бо коли нарід добуде собі волю, тоді, будучи господарем у своїй хаті, може завести собі свої порядки. Бажаючи Україні волі, станула вона під проводом свого атамана Костя Гордієнка проти Москви та московські війська підступом добули Запорожську Січ, поруйнували її а Запорожці мусіли кинути рідний край і поселили ся в татарській землі в Олешках, оподалік Дніпрового гирла, де заснували нову Січ.

До рішучої розправи між царем Петром Великим а королем Карлом XII. і Мазепою прийшло **під Полтавою 1709 р.** По завзятій борбі цар побідив, а Карло і Мазепа мусіли спасати ся утечею. Не пережив сего старий гетьман Іван Мазепа, в дорозі розхорів ся і помер, а тіло

його спочило далеко від рідної України в турецьким місті Галачи над Дунаєм.

Мазепа впав, бо простий нарід на Україні, не розумів намірів Мазеви до сотворення окремої української держави і зведений обіцянками Москви не станув лавою при Мазеві.

Борцем за волю України стає тепер козацький писар **Пилип Орлик**, якого вибрала гетьманом козацька старшина, перебуваюча разом з Карлом XII. в Туреччині. Він при виборі зобов'язав ся, що ніяких важнійших справ не порішить без генеральної ради, в якій мала засідати старшина і послы від козацьких полків та Запорожа. Він обіцяв, що подбає, щоби простому народови на Україні не діяла ся кривда, щоби старшина не загортала ґрунтів козацьких і простого народу і не примушувала його до роботи у своїх маетках. Він думав про добро і вдоволене усею народом, завів першу на європейській суши конституцію, та бажав завести щиро демократичний лад на Україні.

Та було за пізно. Москва взяла вже Україну кріпко в свої руки, та всі заходи Орлика, щоби при помочи Турків, Шведів і інших володарів добути для України волю, не придали ся ні на що — Гетьманщина остала при Москві.

Занепад козацького ладу і українського життя на лівобережній Україні.

Тепер настали для України дуже тяжкі часи. Московські царі, які від самих початків злуки України з Москвою намагалися обмежити козацьку самоуправу, взяли тепер завзято до її остаточного знищення. **Ті заходи вийшли від царя Петра.** Був се володар наскрізь самовладний; він стремив до уладження держави так, щоби вона ціла підлягала одній в нічим необмеженій царській власті і одним законам. Тому осоружні були йому козацькі порядки на Україні, через які Україна була окремою державою в московській державі мимо всяких дотеперішних обмежень з боку московського уряду.

Причинилося також до того повстання Мазепи. Весь гнів царя, який вже не міг досягнути провідника повстання, звернув на український нарід. Та хоч як самовладний був цар Петро і хоч як ненавидів він український лад, то не зміг він за одним разом знищити української окремішности. Український нарід надто сильно зрісся з нею, щоби можна було її так легко йому видерти і мимо її недостач дорожив нею, тож кількадесять літ минуло, поки удалося московському урядові остаточо завести на Україні московські порядки.

Сам цар Петро не поважив ся зараз знести гетьманського уряду і скидаючи Мазепу, позволив козакам вибрати другого гетьмана, бо бачив, що инакше не удержить України при собі. При тім одначе позавадив цар такі постанови, що значіне гетьмана звели на ні на що. До боку гетьмана призначив цар свого довіреного московського боярина, який мав з гетьманом порядкувати усіми справами і наглядати над ним і старшиною, щоби вони не зносили ся з чужими державами. Далі завів він при гетьмані раду, так звану малоросійську колегію (Українців назвали Москалі Малороссами, а себе Великороссами) — зложену з шістьох московських офіцерів, в якій руку перейшла майже вся гетьманська власть. Колегія мала наглядати козацьку управу і судівництво, збирати доходи з краю і ними заряджувати та приймати від народу жалоби на старшину і доносити про них цареві. Резиденцію гетьмана перенесено з царського наказу з Батурина до Глухова на московську границю, а до того ще і поставлено там залогою два московські полки, щоби мати гетьмана в руках. Гетьман Скоропадський протестував горячо проти сего зломаня договору Хмельницького, та се не придало ся ні на що. Сам нарід не встав

проти нових порядків, бо на Україні було московське військо, а до того цар в маніфесті до народу представив справу так, немов-би він заводив сі порядки для добра простого народу. Рівночасно одначе гнобив сей нарід, якого опікуном себе представляв, тяжкими роботами при будові каналів, міст і кріпостей. Тисячі козаків, непривичних до острого і вогкого північного воздуха, гинули при тяжких роботах серед знущання московських наставників. На козацьких кістках збудована північна царська столиця Петербург (названий нині Петроградом). Крім того переходили і постої московських війск та участь в безнастанних военных походах на власний кошт, руйнували добробут козаків і доводили до зубожіння України.

Та на тім не кінець: рука московського уряду посягнула ще і по духове добро України. Від коли київську митрополію підчинено московській (1685 р.) не вільно було на Україні печатати книжок без дозволу настановленого для догляду над печатанем книг окремого урядника цензора. Від того часу починає ся нагінка на українську книжку. Хоча мова українських книжок була звичайно тоді церковно-словянська і лише деякі книжки писали у народній, живій мові, то вже народня примішка в українських ви-

данях видавала ся московському урядови небезпечною, бо вказувала на окремішність нашого народу від московського.

В церквах заборонено уживати церковних книг, печатаних на Україні, а на їх місце введено печатані в Москві, не дозволено видавати шкільних книжок, взагалі обмежено видаване книжок на Україні, та нищено їх насильно: московські урядники, воеводи на Україні казали зносити собі українські книжки і їх палили, як то і тепер „освободителі“ в Галичині робили. Заборонено засновувати українські школи, взагалі всякими способами працювано над знищенням просвітного життя на Україні.

Так отже рівночасно ішла подвійна робота на погибіль України: нищене козацької самоуправи і українського просвітного життя. Ціль того одна була: знищити усякі признаки окремішности нашого народу і зіл'яти його з московським в одно, змагане, котре і до нині живе, та тими самими дорогами іде і тими самими способами воює.

Церков, школа і уряд мають змосковщити Україну і дійсно московська книжка і московська мова та просвіта, хоча низша від української, котрій завдячувала свій початок, бо що іно зацпили в Москві висшу просвіту українські учені, зачинає панюшити ся

на Україні, бо она є мовою уряду. Московською мовою починає писати до московського уряду козацька старшина, а далі зачинає ся вона приймати між українським паньством і стає в часом мовою образованих людей і висших верстов на Україні, признакою паньства і учености.

Українські письменники ідуть чимраз частійше на московську службу і місто працювати для рідного народу збогачують своїми творами московське письменство, котрого найвизначнішими представниками того часу були Українці. Так силами Українців росте московське просвітне жите, а занепадає наше рідне, українське.

По смерти Скоропадського не дозволив цар вже на вибір нового гетьмана, лише згодив ся на його заступника в особі полковника Павла Полубутка, якому одначе наказав в усім радити ся голови колегії. Мимо сего **Павло Полубуток**, чоловік дуже енергічний і горячий український патріот, не опускав рук. Заводив красщі порядки на Україні, дбав, щоби старшина добре поводила ся з козаками, щоби в судах судили по правді і щоби і найслабшому не діяла ся кривда. При тім не покидав упоминати ся у московського уряду пошанованя козацької

самоуправи, покликуючи ся на давні договори гетьманів з царями.

Ті його змаганя не були на руку московським царям. Цар завізвав його зі старшиною до Пе-

Павло Полуботок.

тербурга, де його увязнив разом з прихильною його змаганям старшиною. Сесея вязниця вбила тіло гетьмана, та не зломила його духа. По кількох місяцях мук помер Полуботок

у в'язниці 1724 р. та до послідної хвилі життя протестував проти поневолення України. Ще перед самою смертю, коли його відвідав цар у в'язниці, Полубуток **з'явив** йому, що за терпіння народу стане цар незабаром перед божий суд. Недовго пережив цар Павла Полубутка.

Петрові наслідники змагали далі до заневолення України, одначе не маючи такої сили як він і б'ючи ся козацького повстання, від часу до часу давали народови полекші. Цар Петро II. скасував навіть колегію і позволив козакам вибрати **гетьмана** в особі полковника **Данила Апостола**, чоловіка старого та щирого Українця, дбалого про добро народу. Його заходами привернено козацтву право на вибір гетьмана і старшини і цар мав лиш сей вибір затвердити. Вправді полишено при гетьмані московського урядника, а також в найвисшій козацькій суді засідали побіч козацьких старшин московські офіцери, та мимо сего зміг гетьман в неоднім поліпшити долю народу.

За него дозволено також **вернути Запорожцям** і жити після своїх постанов під своїми виборними старшинами.

Зі смертю Апостола (1734) знова вернула на Україну управа московських урядників та гнет, утиски і знущання над наро-

дом. Настала на Україні тяжка неволя не тільки козацтва і простого народу, який терпів від безнастанних походів воєнних, давання підвод і припасів для війська та грабежій від него, але і старшини та духовенства, яких без доказів за леда доносом вязнено, мучено і тяжко карано.

Полекша прийшла доперва в половині 18. столітя за цариці Єлисавети, дочки Петра I. Вона влюбила ся в козачого сина Олексія Розумовського, який з двірського сьпівака дійшов до високих урядів, а вкінци став мужем цариці. Він зумів царицю-жену приеднати для України і вона підчас побуту на Україні, де гостила у його родини, згодилася на вибір нового гетьмана.

Став ним молодший брат Олексія **Кирило Розумовський**. Був се молодець вихований в двірських розкошах і високо образований за границею та змалку призначений до високих достоїнств, тож завів він величавий гетьманський двір в Глухові і Батурині. Справами свого уряду він небагато займав ся, та Україні значно полекшало від московського панованя, бо московські урядники бояли ся впливового гетьмана і не сміли мішати ся в українські справи. Тож на Україні віджила козацька самоуправа.

Та не на довго, бо вже **1764** р. нова цариця **Катерина II.**, яка вела даліше політику Петра Великого, **скасувала уряд гетьмана**, а управу України віддала в руки ма-

Кирило Розумовський.

лоросийської колегії, на якій чолі стояв генерал-губернатор (намісник) граф Румянцев. Послідний український гетьман Розумовський мусів вдоволюти ся великою платнею і маєностями.

Гетьманський уряд був раз на все царицею скасований, та український нарід не переставав змагати до його відновлення. Коли цариця скликала до своєї столиці послів з усеї держави і казала їм заявити, яких порядків в державі вони собі бажають, то українські відпоручники від духовенства, шляхти, козацтва і міщан однодушно зажадали повернення гетьманщини і давних козацьких порядків після умови царя з Хмельницьким. Та з того нічо доброго для України не вийшло. Противно, цариця рішила ся вже остаточно покласти кінець всяким давним порядкам на Україні.

Зруйноване Запорозжської Січи.

Ген далеко серед степів, на дніпрових порогах, заховав ся останок самостійного українського життя: Запорозжська Січ зі своїм свободним, богатим в пригоди і борби життям. Та і на ню прийшов кінець. Царська рада в Петербурзі порішила покінчити з тим останнім заборолом української державної окремішности, не вважаючи на великі услуги Запорозжців у війнах Московщини з Турками і Татарами. Сила грізного до недавна султана була вже остаточно зломана, його підручник татарський хан мусів скорити ся

перед московською державою, тож козаки вже не були потрібні московській цариці. Противно — треба було їй їх збути ся, бо вони все в тяжких для українського народу хвилях, готові були стати в його обороні. Вони, як вірні сторожі відрубности свого народу, домагали ся повернення давних прав Україні і сим стягнули на себе присуд смерти від московської держави. Бажало ся також московським царям дістати в руки просторі запорожські землі, добути кровю Запорожців в борбах з Музулманами, щоби їх заселити чужими, але сліпо московському урядови послушними поселенцями: Сербами, Греками і Німцями та наділити ними московських вельмож. Щоби сего довершити без більшого розголосу і борби, вислала цариця у степи сильне військо під проводом генерала Текелія в часі, коли Запорожці розбрели ся в степу на лови. Часть московських війск заняла зачорожські степові оселі, паланки, а друга на самі зелені сьвята **1775 р. обложила Січ**. А тоді Текелі оповістив козакам волю цариці, що Січ має бути зруйнована. Козацтво, обурене підступною напастию Москви, хотіло бороти ся до загину, та уміреннійші січовики, бачучи безвиглядність борби, вислали до Текелія для переговорів кошового отамана Каль-

нишевського зі старшиною. Та послів
арештовано і вислано до Петербурґа, а від-

Кальнишевського вивозять Москалі з України.

там розіслано по різних тюрмах. Найстраш-
нійшою була доля Кальнишевського, який
повних 25 літ мучив ся у вязниці, серед

ледів далекі півночі у соловецькім монастирі на Білім морі. Під кінець життя увільнений, не хотів вже вертати отьмнілим від мук старцем на Україну і помер у 112 році життя на чужині.

Позбавлена провідників **Січ мусіла здати ся в 1775 році**. Текелі розграбив її, не пощадивши навіть церкви, а запорожські землі роздавано між царських любимців та чужосторонних поселенців. Давні пани тих земель Запорожці в части поступили у московське військо, або поселили ся на степу і стали там господарювати, покинувши воєнне ремесло. Та значна часть січовиків, що не хотіла жити під московською рукою, майнула на своїх човнах, як за давних добрих часів на море, та не щоб воювати, але пристановища і опіки у турецького султана проти християнської цариці шукати. Їх прийняв турецький султан і дав їм землі над гирлом Дунаю, де повстала **Задунайська Січ**. Жили у ній січовики давним звичаєм свобідно, займаючи ся походами і ловами, та загосподаровуючи сусідні землі поселенцями, які збігали ся до них з України. Під турецьким урядом жило ся їм добре, тільки тажко приходило їм давати поміч Туркам в борбах проти християн. Тому остаточно удало ся московському урядови

переманити значну часть тих січовиків по пів століттю до себе і їх поселено зразу над Азовським морем як так зване азовське військо, а відтак над рікою Кубанею. Від них походять нинішні кубанські козаки.

Та поки се стало ся московський уряд сам мусів вскорі по знесеню Січи приступити до її відновлення, бо не міг в борбах з Турками обійти ся без людей, ознайомих зі степом і борбою з Турками і Татарвою. На поклик московського уряду зібрало ся багато охочих, з яких він зложив так зване чорноморське військо, при якого цомочи здобув на Татарах значні простори чорноморського побережа. Їх поселено між рікою Кубанею а Азовським морем і позволено завести давний січовий лад з виборними старшинами. До них збігали ся кріпаки з усеї України, як на давну Січ і число їх дуже скоро росло. Та з часом обмежено їх права, цар сам став іменувати їх старшину, а вкінци злучив їх разом зі сусідними московськими козаками в так зване кубанське військо, серед якого по нинішній день є доволі живі спомини з давної української козацької минувшини.

Так закінчила своє існуване славна Запорожська Січ, завдяки якій давні дикі поля перемінили ся в шпихлр цілої Росії.

Слідом за знесенем Січи пішло даліше руйноване козацької управи. В роках 1771—73 поділено Україну після московського ладу на губернії, скасовано козацький суд і управу, а заведено намісників і судив так як в Московщині. Козацьке військо замінено на московські полки. Козацька старшина могла перейти у військову московську службу, а козаки стали свобідними селянами з обовязком військової служби. Проче селянство зовсім закріпощено. Воно не сміло покидати злого пана і шукати ліпшого, від тепер було воно привязане до землі і властителі землі розпоряджали ся необмежено його долею. Воно стало живим робучим інвентарем, так як селянство московсько. Українську старшину і шляхту признано рівною з московською шляхтою (дворянством). Становила вона від тепер так званий дворянський стан на Україні.

Заслуженим для московського уряду віддано у вічне посідане рангові маєтности. В той спосіб витворила ся **на Україні богата дворянська верства**, яка могла займати всякі уряди або чини. Тими чинами і маєтностями бажав московський уряд привязати до себе українську інтелігенцію та затерти в неї память давної свободи і окремішности. Се одначе не зовсім ему вдало ся.

Память про давні права України, зломані московськими царями, жила серед українського дворянства, а навіть найшли ся між ними і такі, що захотіли при чужій помочи з оружем в руці змагати до вибореня свободи Україні. Коли 1791 р. заносило ся на війну Прусії з Московщиною, тоді в Берліні явив ся провідник київського дворянства, горячий український патриот і поет **Капніст** і предложив пруському королеви поміч України на случай війни з московською державою. Україна, як він казав, не хоче вже довше терпіти московського ярма і вся готова встати проти свого гнобителя. Одначе до війни Прусії з Росією не прийшло і посольство Капніста скінчило ся на нічім. Та важне воно для нас як доказ, що мимо всяких змагань московського уряду думка про визволене України жила серед освіченої верстви України з кінцем 18. столітя. Що вона не пропала і серед простого люду, бачимо по тім, як радо і численно горнув ся нарід до відновленої Січи.

Державний лад Гетьманщини.

На українських землях, які Богдан Хмельницький визволив з під польського панованя,

запанували козацькі порядки і стали обов'язуєчими для цілого краю і його населення. Тому хоча в головній основі вони остали такі самі, як ми їх давнійше представили, то одначе відколи вони стали загально-народними, а козацька старшина стала краєвим правительством, ці порядки мусіли в дечім змінити ся відповідно до нових потреб. З огляду на се ми ще раз представимо сей козацький лад, який мимо всяких московських обмежень перетрпав на лівобережній Україні до другої половини 18. столітя.

Гетьман був найвищим полководцем, судиею і управителем краю, мав отже на Гетьманщині ті самі права, які має **монарх**. Свої прикази для краю видавав на письмі; були се так звані **універзали**, підписані гетьманом і заосмотрені військовою печаткою: козак з мушкетом (стрільбою) на зеленім полі. Земля, яку займали козаки, належала до козацького війська, а гетьман мав право її розділяти.

При гетьмані була так звана **генеральна старшина**. До неї належали: **генеральний обозний**, найстарший у війську по гетьмані; **генеральний писар**, який заряджував канцеляриею війська козацького і мав під собою канцеляристів, людей обра-

зованих в квітській академії; двох **генеральних судив**, які проводили у найвишнім суді, зложеним з полкових делегатів; **генеральні осавули**, прибічні гетьмана (адютанти);

Вибір гетьмана.

генеральний підскарбій, який заряджував касою; **генеральний хорунжий і буньчучний**, які носили хоругви і буньчук (довгий дручок з кінським хвостом).

Почетною сторожею гетьмана були від часів Мазепи так звані **буньчукові товариші**.

Прибічну раду гетьмана становила генеральна старшина. Для порішення важніших

Полковниця.

справ покликувано до неї і полкових старшин.

Ціла **Гетьманщина** була поділена на **полки**. На полки ділило ся не лишень військо, але і краї і в той спосіб військовий поділ був zarazом адміністраційним. На чолі

Полковник.

полку стояли **полковник і полкова старшина**: обозьний, писар, судия, осавул, хорунжий. Полковими признаками були: хоругов, бунчук і пірнач (булава, але

Бунчук.

Булава.

не кругла як у гетьмана). **Полків** було **20**, по **10** з обох боків Дніпра.

Полки ділили ся на **сотні**, на яких чолі стояли **сотник і сотенна старшина**:

писар, осавул, хорунжий і міський отаман (начальник поліції сотенного міста). Селами сотні правили **курінні атамани**, себ-то **війти**.

Сотник.

Як при гетьмані були буньчукові, так при полковниках були значкові, а при сотниках військові товариші. Були се діти старшини або шляхтичі, які творили почетну дружину козацької старшини.

Так гетьман як і старшина діставали в уживане, на прожиток, просторі землі, так звані ранґові маєтності, за сповнюване своїх урядів.

Число козаків і сотень в полку було різне. Були полки, котрі мали по три, чотири, а навіть десять тисяч козаків. Сотень було 8 до 24 в полку. Козацьке військо складалося з піхоти і кінноти; крім сего були армати (артилерія) і чайки (фльота). Після договору з Москвою козацького війська мало бути 60 тисяч, але бувало і більше.

В полках карне судівництво належало до полковника, судії і писаря; цивільні справи судили окремі суди: суд підкоморський та суд земський. Судили в них після давнього збірника руських законів, так званого литовського статута.

Козаки поза військовою службою не мали ніяких обов'язків, а мали участь в управі краю через участь в козацькій раді, яка вибирала старшин.

Посполиті (прості селяни) були також свобідними людьми о скільки сиділи на своїй землі; коли-ж вони поселили ся на чужій землі, то мусіли давати данину або даром робити. Вони одначе могли кожної хвилі покинути землю і перейти куди-инде,

тому доля їх не була тяжка. Кріпаками стали вони доперва по знесеню козацького ладу за цариці Катерини.

Міщани вибирали собі міських атаманів і свій суд. Міщани більших міст жили після своїх міських законів, так званого німецького або маґдебурського права.

Крім того була на Україні ще шляхта (дворянство), яка мала більшу земельну посілість і часто займала висні уряди в козацькім війську.

Українське православне духовенство було вибірне і зовсім самостійне, бо його найвисшій зверхник, царгородський патріарх, звичайно в його справи не мішав ся. Українська православна церква була зовсім независима від московської і пильно берегла тої окремішности, поки гетьман Самійлович, хочачи вдоволити довголітні змаганя Москви, проти котрих дуже рішучо і добре боронило ся українське православне духовенство, не постарав ся о вибір на київського митрополита чоловіка, який піддав ся під зверхність московського патріарха (1685).

Окремим житем жила **Запорозька Січ**. Вона була поділена на куріні, а землі, які до неї належали, ділили ся **на паланки**. Старшина Запорозької Січи була ви-

борна: кошовий отаман, військовий судия, заразом і касиєр. Січ мала також свого писаря, обозного, осавула, хорунжого, пушкаря, канцеляристів і інших урядників. Куреням проводили курінні отамани, паланками полковники.

На Запорозькій Січі була церков сьвятої Покрови, були також церкви по паланках і походні (полеві) та свій монастир. Було своє окреме духовенство з єпископом на чолі, який підлягав лише межигорському спаскому ігуменови. На Січі була і своя окрема школа.

Так виглядали державні порядки на Гетьманщині. Як бачимо, козацький устрій обняв управу цілого краю. Козацькі старшини були військовими старшинами, а заразом сповняли цивільні уряди і правили краєм. Військовий поділ на полки і сотні був заразом поділом краю на більші і менші округи. Козацькі старшини були старшинами не лиш для козаків але і для всего населеня у своїм окрузі. **Гетьманщина була** се отже певного рода **річпосполита військова**, се є держава, в якій правив військовий стап (козацтво) через своїх виборних людей: гетьмана і козацьких старшин.

Правобічна Україна.

Коли так лівобічна Україна мимо усяких обмежень і утиску з боку московського уряду, все-таки жила своїм житем після своїх давніх козацьких порядків до половини 18. століття, то доля правобічної України була в тім часі багато тяжша.

Від смерти Богдана Хмельницького вона не зазнала супкоюю: борби о гетьманську булаву та сусідів: Польщі, Московщини і Туреччини о пановане над Україною не дали їй ніколи зажити довше спокійним житем. Нарід терпів від своїх і чужих. Побідний гетьман, добувши на сопернику булаву, карав своїх правдивих або мнмих противників. А тим менше щадили край чужі завойовники, Поляки, Москалі або Турки. Богато народу втікло, тисячі людей вигинуло, або пішло в турецький ясир (неволю). Одним словом, діяло ся таке, як на війні: нищили і вбивали людей караючи, беручи пімсту на противниках, убиваючи для постраху, або таки прямо з воєнного одичіня. А тревало се не рік-два, а цілі десятки літ.

Наслідком того вилюднила ся і опустошила колись богата правобічна Україна. До перва коли вона під кінець 17. століття наслідком умови Московщини з Польщею

вернула під польське панованс, почала назад залюднювати ся. Тодішній польський король Собеский, який вів борби з Турками, з досвіду знав козаків як незрівнаних воївників в борбі на степах, тож забажав відновити козачину, щоби вона знов своїми грудьми засланила Польщу перед Турками. Він став кликати людей на поселене правобічної України, обіцяючи їм права і свободи. Нарід, захочений обітницями, збігав ся туди з ріжних сторін України. Нові поселенці потворили нові козацькі полки з полковниками на чолі. З поміж них найвизначніший був **Семен Палій**, полковник хвастівський. Він завів у себе правдиві козацькі порядки з рівністю і свободою для всіх, тож до него найбільше горнула ся проста українська людність з усіх сторін українських земель. Він брав також і некозацьке населене в оборону, давав йому свободу, а його польських панів, польську шляхту і Жидів-арендарів проганяв у Польщу. Тож коли Поляки збули ся війни з Турками, вирішили позбутися також тепер вже непотрібної їм козащини, хоча козаки помагали їм дуже щирб в борбах з Турками. Они також під проводом Собеского брали участь у славній побіді над Турками під Віднем (1683 р.). Та се не пішло так легко, бо правобічні пол-

ковники злучили ся під проводом Палія до борби з Поляками та закликали собі на поміч гетьмана Івана Мазепу. Мазепа прийшов і мимо наказу царя Петра, який жив тоді з Польщею в згоді, заняв правобічну Україну і злучив її назад з лівобічною.

Здавало ся, що обєднана Україна по обох боках Дніпра заживе знова козацьким житєм, та се не тревало довго. Як звісно, Мазепу і його союзника, шведського короля Карла XII., побили Москалі коло Полтави (1709), а тим самим упали пляни Мазепи сотворити самостійну українську державу; не повели ся також заходи Орлика, щоби при турецькій помочи здійснити згадані пляни Мазепи. Тодішній московський цар Петро віддав правобічну Україну крім Києва знова в руки Полякам, переселивши перед тим силою багато людей з правого на лівий бік Дніпра (1714).

З поворотом польського панованя вернули на правобічну Україну знова польські пани. Вони позагортали на ново великі землі, щоби завести на них свою шляхотську господарку. В тій ціли оповістили вони новим поселенцям свободу від всяких панщиняних тягарів на довгі літа, щоби їх тим звабити на свою землю. Се мало свій успіх.

На опустошеній землі зачали збігати ся поселенці з Поділя, Волині, Галичини і Поліся, приваблені сими свободами. Повстало багато нових сіл „слобід“ (слобода себ-то свобідне село), та свобода їх не тревала довго. Бо коли минули свобідні роки пани понакладали данини і стали заводити панщину (кріпацтво). Наслідком сего повстало між народом на правобережній Україні невдоволене і почали ся ворожі рухи проти польських вельмож і їх підручників Жидів-арендарів. Ті рухи виходили, як за давних часів, звичайно із Запорожа, або з сусідуючих з ним частий правобічної України. Повстанців звали Поляки згідно **Гайдамаками** се є ворохобниками або бунтарями.

Гайдамацькі повстаня не переводили ся протягом кількадесяти літ; придушувані силою притихали, щоби знова вибухнути ярким полум'ям.

В Польщі була тоді борба о королівський престол. Коли Московщина прислала свому кандидатови на польський престол Августови III. військо на поміч, між народом пішла чутка, що Москалі приходять виганяти панів і визволяти Україну. Він підніс повстане проти Польщі і почав відновляти козацький устрій. На чолі повстаня станув **Верлан**, двірський козак польського вель-

можі Любомирського. Два повстаня були найбільші: 1734 і 1768 року. У тих повстанях визначну участь брали двірські козаки се е селяни, що вмiсто панщини робили військову службу на панських замках. Він поруйнував багато нанських маєтностей, запустив ся навіть в східну Галичину і всюди заводив козацький лад. Московщина дивила ся на сей рух прихильно, поки він був їй потрібний для згнобленя панів, противників Августа III. Та коли Август утвердив ся на престолі, Московщина обернула ся проти Гайдамаків і допомогла польським панам згнобити повстане українського селянства.

Та повстане притихло лиш на око. Змаганя до відновленя козацького устрою жили далі на правобічній Україні; невдовзі розгоріло ся на правобічній Україні **велике повстане** українських селян проти польських панів і їх помічників Жидів, так звана **Коліївщина 1768 р.** (від слова колій = сей, що коле).

Нагоду до него подав знова прихід московських війск на Україну. Прислала їх цариця Катерина в поміч своему любимцеві, польському королеви Станиславу Понятовському, проти збунтованої шляхти, яка на Поділю в місті Барі завязала проти короля союз, так звану барську конфедерацію. Ті

конфедерати дали ся в знаки і нашому народови ірабіжами і тяжкими муками. Тож нарід підніс повстане з надією на московську поміч. На чолі повстаня станув Запорожець **Максим Залізняк**, а прилучив ся до него також уманський сотник **Іван Гонта**. Повстане се благословив архимандрит українського православного мотронівського монастира, **Мельхиседек Яворський**. Поміж народом ходили чутки, що цариця зототими грамотами завзиває нарід бити панів і Жидів. Заохочували до сего також Запорожці і пришельці з лівобічної України. Нарід повстав і уоружив ся чим попало: коли не стало збруї, брав ніж, косу, ломаку.

Незабаром стояло під оружем кількадесят тисяч селян-козаків, які ішли на двори і замки не лиш метити ся за дотеперішній гнет і кривди, але і добивати ся відновлення козацьких свобод. Борба ішла завзята та крівава. Найбільш кріваво записав ся погром панів і Жидів в здобутім Гайдамаками Умані, маєтности польського маєната Потоцького. Панованю шляхоцькому на Україні приходив кінець: вона була в руках Залізняка, вибраного гетьманом. Та цариця Катерина не дала шляхті пропасти. Московський уряд вважав небезпечним для себе народний український рух, який стремів до відновлення

козацьких свобод на правобічній Україні, коли московський уряд у себе нівечив українські козацькі порядки. На приказ цариці царський полководець на Україні, який прийшов в поміч польському королеви проти конфедератів, запросив до себе гайдамацьких провідників ніби на нараду як вести борбу з конфедератами, та тут несподівано серед бенкету в своїм таборі, казав їх увязнити. Гайдамаки, полишені без проводу і несподівано заскочені московським і польським військом, були побиті, а провідники їх і багато з поміж визначніших були покарані муками і смертю. Гонта погіб по тридневних страшних муках, які приймав з насьмішками. Залізняка, як свого підданого, вислали Москалі на Сибір. В сей спосіб згнобила Польща останній більший народний рух на правобічній Україні, змагаючий до відновлення козащини. Велику поміч подала їй в тім Московщина, яка якраз під той час руйнувала у себе останки козацького життя, яко признаки відрубности і політичної самостійности українського народу.

Українські землі під Росією і Австрією.

Польща, яка при помочи Московщини згнобила народні рухи на правобічній

Україні, сама незабаром опісля втратила свою самостійність.

Від повстання Хмельницького вона занепадала чимраз більше; раз ослабила її борба з народними рухами на Україні і втрата лівобічної України, друге внутрішній розлад. Польщею правила горстка шляхотських вельмож, яка звичайно не дбала про добро загалу і державу, тільки про свою користь і пановане. Вона не шанувала закона ні власти, тому не стало в Польщі ладу і прилюдного безпеченства: сильний кривдив слабшого, а король не мав сили сему запобічи. Польський уряд не мав ні сильного війська ні доходів, бо шляхта не платила податків, а міщанство і селянство було убоге. До того часто і таке бувало, що шляхта бунтувала ся проти короля і змовляла ся з чужими монархами, які в сей спосіб здобули собі вплив на справи Польщі. З часом до найбільшого впливу дійшла там Росія.

Інші держави, боячи ся, щоби Росія не заволоділа цілою Польщею, рішили її поділити. Так прийшло **до розділу Польщі** між Австрію, Пруси і Росію. Стало ся се в трох поділах **в роках 1772, 1793 і 1795**. Польща перестала існувати, а її українські землі дістали ся Австрії і Росії. Ро-

сія забрала більшу часть Поділя і Волині, Білу Русь і Київщину — Австрія так зване воеводство руське, белзьке, часть подільського, волинського і Холмщини, (нинішну східну Галичину). При тім **Австрія покликувала ся на права угорської корони до галицько-волинської або галицько-володимирської землі** ще з часів малолітности короля Данила, коли на галицькім престолі засів був на коротко угорський королевич Андрій. Австрійські монархи унаслідили по угорських королях Угорщину а тим самим і титул королів Галичини і Володимирії або з латинська Галіції і Льодомерії.

Та новонабутого в поділі Польщі краю не прилучили вони до Угорщини, лише до країв австрійської корони разом з частию польських земель як новий край коронний Галичину. Крім того **1775 року забрала Австрія** від Туреччини українську землю, нинішну північну **Буковину**, котру разом з полудневою румунською злучила в один край коронний, який аж до 1849 року був злучений з Галичиною. Крім того під габсбурським володінем жили Українці в карпатській країні, північній Угорщині, яка була їх землею від непамятних часів. В усіх тих землях жив наш нарід в дуже лихім стані. Висні верстви, шляхта і заможнійше міщан-

ство майже зовсім покинули свій нарід і він жив заневолений під рукою чужих панів, що мали над ним право суду і яким він мусів робити панщину, привязаний до землі і позбавлений всякого права. Одиноким провідником його було мало просвічене і убоге духовенство.

Національне українське жите, котре ще в першій половині 17. столітя, мимо заневолення нашого народу під польським панованем, було гарно розвинуло ся, від другої половини сего столітя почало там сильно занепадати. Ріжні причини на се зложили ся. Найперше неудача повстаня Богдана Хмельницького в тих землях. Народні рухи, які відізнавали ся на вість про повстане Хмельницького також в землях давно до Польщі прилучених: Галичині, Волині і Поділю, були криваво згноблені польським урядом, в наслідок чого багато їх учасників, самі сьвідомійші одиниці, погибли або мусіли ратувати ся утечею в Гетьманщину. Далі коли прийшов розділ України на правобережну (до Польщі) і лівобережну (до Московщини) Польща пильно дбала, щоби не допускати до зносин між її українськими землями а Гетьманщиною. В сей спосіб вони були відтяті від осередка нашого просвітного і національного житя, Києва. Польщене і занепад народного українського

життя тих земель поступали отже чимраз скоріше і вкінці останки української шляхти і богатшого міщанства польщать ся, бо инакше не можуть користати з горожанських прав і дізнають на кождім кроці кривди і пониження. Колись так сьвітле і заслужене для народного українського життя львівське ставропигійське брацтво і його школа занепали, а друкарня печатала лише церковні книги.

Одиноким пристановищем українського життя і признакою окремішности нашого народу стає знова його **церков**, та тепер вже не православна, а **уніятська**. По завзятих релігійних борбах між православними і уніятами, в котрих погиб один з найбільших єї діячів єпископ Йосафат Кунцевич, убитий православними, а потім признаний католицькою церквою сьвятим, запанувала унія на українських землях, які належали до Польщі. Перший прийняв її з кінцем 17. ст. перемиський владика Інокентий Винницький (1691 р.), за ним пішов незабаром львівський Йосиф Шумлянський (1700), а далі холмський та волинський. Найдовше задержало ся православ'я в Київщині, де піддержували його монастирі зі звисним нам вже ігуменом Яворським на чолі. Та вкінці і там запанувала унія і стала українською народною церквою земель укра-

інських під Польщею, а львівська митрополія і брацтво єї одинокими провідниками. Висші верстви нашого народу покинули унію для того, бо уряд польський почав відносити ся до неї ворожо. Робив він се тому, бо бачив, що унія вірно стоїть на сторожи окремішности нашого народу і не дає его латинчити і польщити. Унія стала хлопською вірою, бо при ній остав лише хлоп.

На угорській Україні вже в половині 17. ст. духовенство оголосило унію, та утвердила ся вона доперва в другій половині 18. ст.

Буковина була і остала в значно переважаючій часті православною, одначе зовсім независимою від московської церкви.

За австрійського панованя настали красші часи для тої часті нашого народу, котра дістала ся під правління Австрії. Був се час, коли в тій державі цїсарева Марія Тереса і її син Йосиф II. заводили різні зміни, реформи. Між иншими подбали вони також про поліпшене долі сільського люду і піднесене просвіти у своїй державі. Доси доля селян наших була дуже тяжка. Вони були живим робучим інвентаром без прав і зовсім зависимим від панів, і їх арендарів, чужих, захожих людий, котрі нарід гнобими і визискували. Нарід був убогий і темний,

бо школи засновувано звичайно лише для шляхоцьких дітей, а господарка стояла дуже низько, бо селянин багато часу мусів тратити на роботі для двора. До того причиняли ся часті війни і татарські напади, котрі майже до кінця польського панованя нищили наші землі і спричиняли, що люди, не чуючи ся певними свого майна і життя, не загосподарювали ся як треба, а жили з дня на день. Сліди сего маємо і до днесь в лихих, нужденних ліпанках в богатых околицях нашого краю.

Щоби той стан поправити, на приказ цісаря Йосифа II. обмежено працю підданих, означуючи точно число робучих днів, знесено неволю, кріпацтво і дозволено селянам покидати злих панів, без дозволу пана женити ся і учити ся ремесла. Селянство було від тепер обовязане лише до означеної роботи. Заведено багато шкіл низших, середних гімназій і найвисшу університет. Щоби піднести мало просвічене українське духовенство, засновано для його образования школи, для Угорщини в Мункачеві, для Галичини духовну семинарию у Львові, підготовляючу школу до університету і катедри з українською мовою викладовою на львівськїм університеті, заснованім цісарем Йосифом II. (1784). Для

образованя найспосібнійших українських питомців усеї монархії засновано в столиці Відни духовну семинарію, якої питомці образували ся на віденськїм університеті. Подумано також про ліпше заосмотрене духовенства; йому визначено пенсії з так званого релігійного фонду, який повстав з маєтків монастирів, скасованих цісарем Йосифом II. В сей спосіб поволи стала підносити ся просвіта серед нашого доси приниженого і темного духовенства і воно згодом заступило покиненому народови його провідників. Воно дбає не лишень про релігійно-моральне піднесенє своїх парохіян, але також про їх освіту і добробут.

У своїх заходах стрічаєть ся наше духовенство з перепонами з боку Поляків, які по смерті цісаря Йосифа II. зуміли добути собі вплив в двірських і урядничих кругах, та почали шкодити нашому народови, представляючи його прихильним Росії і православію, щоби сим способом здержати австрійське правительство від заходів для його піднесеня. В наслідок їх заходів правительство ввело польську мову в народних школах, а наше духовенство мусіло само приступити до заснованя українських парохіяльних шкіл. Заходами тогдішнього митрополита Левицького засновано їх багато, а крім

того учительську семінарію в Перемишлі для образования українських учителів.

Гірше стояла українська справа в землях, прилучених до Росії. Там доля простого народу стала дуже тяжка. В місце слабого польського правительства прийшло сильне московське, яке допомогло дідичам до ще більшого заневолєня українського народу. Всякий протест гнобила шляхта при помочи московського уряду безглядно силою. В школі, церкві і уряді запанувала московщина.

До польщеня прилучило ся ще московщенє. Московський уряд старав ся знищити зовсім всяку тїнь української окремішности. Настановлені московським урядом цензори, без яких дозволу не вільно було друкувати книжок, нильно дбали, щоби між українським народом розходили ся тільки московські книжки. Навіть церковні книги зборонювали друкувати на Україні, лиш казали спроваджувати їх з Москви. Через се московщенє висших верстов нашого народу поступало живо. Московська просвіта, хоча була низша від української і хоча завдячувала свої початки українським ученим і письменникам, які з Києва переселили ся до Москви, запанувала над українською серед нашого дворянства, бо була просвітою урядовою.

Одначе навіть серед тої переважно змосковщеної української інтелігенції не зовсім загинула любов до свого рідного. Вона мріяла про відновлене давного козацького ладу на Україні, вона збирала пильно всякі прояви творчости свого народу, як пісні, перекази, приповідки, та любила ся його мовою. Та мимо сего не важила ся вона вводити сеї ніби-то мужицької мови у письменство.

Вчинив се доперва **Іван Котляревський**, який тим заслужив собі на імя батька українського письменства. **1798 р.** вийшла у світ його книжка „**Енеїда**“, в якій він жартобливим віршом зобразив пригоди старинного королевича Енея в пошукуваню нової вітчизни. Та історія королевича була тільки покришкою, в дійсности у тім творі Котляревський змалював давню вольне жите козаків та сучасну долю-неволю українських селян. Тота книжка незвичайно подобала ся на Україні, а через се і народна мова, в якій вона була написана, увійшла в літературу, бо показало ся наглядно, що вона не менше гарна і образована, як і інші письменні мови. Тож слідом Котляревського почали нею писати свої твори і інші письменники. Знова образи світлої козацької минувшини потрясли до глибини

душі омосковщених українських панів, нагадуючи їм, як колись їх діди вміли постояти за честь і славу свого народа. Збудила ся приспана народна совість, встало почуте виши і бажане повороту до свого рідного.

За Котляревським пішов цілий ряд письменників як **Петро Основяненко, Артемовський - Гулак, Григорій Квітка** і інші, що нетільки стали писати українською мовою, але і теми до своїх писань брали виключно з українського життя. Осередком українського народного життя стає **Харків**, де заходами Українців повстав університет. Учено у нїм вправді московською мовою, та гуртувало ся коло него багато українських письменників. Появились збірки українських народних пісень, які показали незвичайно богату поетичну творчість нашого мужика, вийшла дуже гарно написана і патріотичним духом навіяна українська історія та граматика української мови.

До піднесеня українського слова причинило ся і се, що під той час з початком 19. столїтя в усїй просвіченїй Европі учені люди зачинають звертати увагу на народну творчість, збирати і друкувати народні пісні і оповіданя, а також писати на народний лад. На Україні прийшов сей рух дуже під пору, бо він не лиш збільшив заінтересоване на-

ним народом серед української інтелігенції, але і збудив приспану під московським впливом українську національну свідомість, та любов до українського простолюдина.

Тому, що лишень серед простолюдя заховали ся спомини славної минувшини і тому, що лиш під селянською стріхою зберегла ся чиста українська народна мова, підносить ся значіне селянина в очах інтелігенції. Українські письменники уважно приглядають ся його житю, його радостям, смуткам і потребам, та змальовують їх у своїх творах і домагають ся поправи долі кріпака-селянина. Тим наше письменство стає наскрізь народне, демократичне.

Прихильники нових змагань гуртують ся до спільної роботи в кружки, які повстають в ріжних містах України. Крім кружка харківського повстає **кружок київський, перемиський, львівський** і інші. Найвизначнійші українські письменники і діячі згуртували ся в кружку київськїм. Тут були такі знамениті письменники як історик **Микола Костомарів**, **Панталеймон Куліш**, та великий поет-кобзар **Тарас Шевченко**. Вони заснували тайне товариство, назване від словянських апостолів брацтвом св. Кирила і Методія, якого цілю було здобути свободу

і рівність для всіх станів та всіх словянських народів. Кождий з сих народів мав становити окрему державу з виборним головою, а спільними справами мав заряджувати збір послів усіх словянських народів. Сі змаганя стріли ся з переслідуванем московського уряду, який бажав з'єдинити Словян під своїм панованем, а вже найменше думав про визволене українського мужика з кріпацької неволі. Учасників кружка арештовано і тяжко покарано.

Подібна доля стріла і другий визначний український кружок у Львові. Заснувала його так звана руська трійця: поет **Маркиян Шашкевич**, **Яків Головацький**, що став потім професором української мови на львівському університеті і **Іван Вагилевич**, що також визначив ся в українській науці. Їх заходами вийшов український збірник „**Русалка Дністрова**“ (1837 р.), де побіч їх віршів, наукових розвідок і переказів в чистій українській мові і фонетичною правописею були поміщені народні пісні. Тим збірником дали вони почин народному українському відродженю і письменству в Галичині.

Та і сей кружок закінчив свою діяльність примусово, стрінувши переслідуваня з боку уряду. Були то тяжкі часи для вся-

ких народних і свободолюбивих змагань, бо в цілій Європі правила правительства, зовсім не оглядаючи ся на бажання і стремління народів. Такий сам був тоді і австрійський уряд цїсаря Фердинанда Благого з канцлером Метерніхом, ворогом всяких народних змагань на чолі, а ще тяжшим було пановане російського царя Миколи I, тож не могли супроти сего удержати ся тоті слабї прояви національного життя України. Та вони не загинули зовсім і діждали ся лїпших, красших часів.

Роки 1848 — 1876.

Прийшов рік 1848. Європу обхопило полумя революції. Народи Європи пробудили ся немов по довгим зимовім сні, по неволі абсолютного правління, до нового свободнїйшого життя. Тож і названо сей рік „весною народів“. Перші піднесли бунт-революцію Французи проти свого короля, а за ними пішли і инні народи. Поневолені народи домагали ся національної самостійности; а ті народи, котрі мали свою державу, жадали прав горожанських і участи в управі державою.

Найсильнїйше потрясла революційна буря нашою державою. Тут пішла подвійна

борба. Німці мали в Австрії як нарід усе: німецькою була династія, німецькою була урядова мова, усім правили німецькі урядники. Одначе управа була, абсолютна, нарід не брав у ній ніякої участі, тому Німці домагали ся конституції. Інші народи австрійські домагали ся ще права жити своїм національним житем: жадали участі в управі і введеня своєї мови яко урядової і шкільної, хотіли самоуправи, а деякі навіть стреміли до відорваня ся від монархії.

Почали ся заворушеня, внутрішні борби в монархії, в наслідок яких мусів уступити всемогучий доси в Австрії абсолютний міністер Метерніх, а цісар Фердинанд оголосив ріжні свободи і скликав послів з усеї держави для парад над конституцією. Коли одначе спокій не вертав, противно уся монархія була в огни, хорий цісар Фердинанд зложив корону в руки молодого свого братанича Франц-Йосифа Цісар Франц-Йосиф I. падав своїй монархії конституцію, яку певдовзі по здушеню малярського повстаня скасовано і заведено знова старий лад.

Наш нарід знайшов ся в тім часі у тяжкій пригоді. Він не мав ні політичних ні національних свобод. Та мимо сего не взяв він участі в борбі проти уряду, противно станув по його боці. Наш нарід не

пішов тоді з Поляками і Мадярами, бо як раз вони нас поневолювали, але стояв сильно при австрійським уряді, надіючись від нього поліпшення своєї долі. І дійсно правительство, бажаючи приєднати собі поміч нашого народу проти польських ворохобників, скасувало раз на все панщину, та обіцяло поділ Галичини на східну українську і західну польську, заведене української мови в школах і инше. Велике заінтересоване нашим народом показував тодішний галицький намісник ґраф Стадіон, тому противники нашого народного відродження голосили і голосять, що австрійський уряд зробив з нас нарід, дарма, що ми вже мали до того часу тисячлітню історію та, що вже на довго перед ґрафом Стадіоном почалося наше народне відродження не тільки в Галичині, але і за кордоном, куди впливи австрійські не сягали.

Зачинається живе життя серед нашого народу. Наша інтеліґенція взяла ся до організації. Відразу якби з під землі виросла в 1848 р. політична організація, військова і просвітна. Заснувала ся „**Головна Руська Рада**“ у Львові, як політичне представництво усеї галицької України, яка стала видавати першу галицьку українську часопись „**Зоря галицька**“. Завязало ся наше військо — українські стрільці на поміч Австрії

проти Малярів, повстало товариство учених „**Руська Матиця**“ для плекання науки. На з'їзді наших учених, на яким зібралося усе наше свідоме громадянство, торжественно проголошено заяву про окремішність нашого народу від польського і московського. Головна Руська Рада рішила домагатися відокремлення східної Галичини і утворення з неї окремої української провінції.

Ті домагання стріло правительством прихильно і незабаром видало закон про поділ Галичини, який однак не увійшов в життя.

Також буковинські і угорські Русини домагаються самоуправи та заведення української мови в школі і уряді. Особливо прихильно були у Відні прийняті домагання угорських Українців, бо правительством мусіло шукати у них помочи проти Малярів, які під проводом Кошута намагали відірвати ся від Австрії.

Здавало ся, що зачала ся нова будучність для нашого народу. Однак се не потривало довго, бо коли революційні змагання в монархії згноблено і знова запанував абсолютизм, тоді так на Угорщині як і в Галичині знова незабаром до значіння приходять Польки і Маляри. Польські пани, вчорашні вороги австрійського уряду, обжалували

Українців, які в тяжкій хвилі в 1848 і 1849 р. станули при австрійським правительстві, о прихильність до Росії. Наслідком сих ворожих затій правительство не сповнило даних Українцям в 1848 р. обітниць. Одиноким здобутком 1848 р. остав визвіл нашого народу з панщизняної неволі. Та здобуток сей має для нас яко хлопеської нації велике значіне не лиш суспільне, але і загально народне, бо через знесенє панщини увільнено головну масу нашого народу: селянство від панщизняної неволі. Визволене селянство, одержавши загально людські права, видало незабаром зі себе цілий ряд народних інтелігентних робітників, а також само стало з часом сьвідомою частиною свого народу.

Коли так на галицькій Україні почала ся вже і політична робота серед нашого народа, то на **росийській Україні** мусіли Українці з причини важкого політичного гнету обмежити ся до роботи літературної, просьвітної і наукової. Вони гуртують ся коло письменника **Куліша**, який під той час вернув з иншими членами кирило-методіївського брацтва зі заслання. Заснують недільні школи для народа, видають для него книжочки, домагають ся для него волі та образования в рідній мові і видають наукові і літературні збірники. Силу і запал до своєї

роботи черпають вони з творів **Шевченка**, навіяних горячою любовю до меншого брата-селянина, до цілого українського народу, до його славної минушини. Твори Шевченка розбуджують серед загалу українського громадянства любов до свого рідного, до угнетеного простого люду.

Серед московського поступового громадянства проявляєть ся співчуте і симпатія для українських змагань, та московський уряд виступає проти них ворожо. Він вправді мусів дати нашому сільському заневоленому народови волю, зносячи кріпацтво у цілій Росії 1861 р., та національних прав нашому народови не признав, противно ще їх обмежив. Коли в Росії Поляки піднесли повстанє (1863 р.), тоді уряд почав обвинувачувати Українців о прихильність польським змағаням, заборонив видавати українські книжки, а навіть сьвяте письмо в народній мові, при чім міністер внутрішних справ рішучо проголосив, що української окремої мови нема, не було і бути не може. Вправді з початком 70 років минушого століття на часок полєкшало українському рухови і в Києві ожила українська робота. Появили ся славні учені як **Антонович**, **Драгоманів**, **Чубинський**, **Житецький**, письменники **Левицький**, **Нечуй**, **Мирний**,

Старицький, Пчілка і інші; славні драматичні артисти з батьком українського театру **Кропивницьким** на чолі, великий український музик **Лисенко**, який світови показав незвичайне багатство української пісні і як Шевченко словами, так він музикою змалював душу українського народу. Та прийшов рік **1876**. Вийшов ославлений **указ**, яким московський уряд вже рішучо заборонив видавати в українській мові всякі твори для народу і для дітей та наукові, а дозволив лише вірші і оповідання і то лиш під строгим доглядом цензора, заборонив співати на концертах українські пісні і ставити в театрах українські штуки. На українське жите видано в Росії присуд смерти.

Та жите українське плило вже надто сильною струею, щоби його могла загатити рука московського уряду, хоч як сильна і безоглядна. Придушене в Росії воно там на зверх притихає, а головна струя українського руху звертаєть ся до австрійської України.

Найновіші часи.

В Австрії в рр. 1860—1867 доверпили ся дуже важні внутрішні переміни

в державних порядках: Австрія стала державою конституційною. Основні закони, видані 21. грудня 1867 р., признавали усім народам монархії рівноправність в школі, уряді і прилюднім житю і вводили народне заступство: парламент і краєві сойми, з якими монарха поділив ся своєю законодавною властю.

Наслідком сего отворила ся нашому народови нова дорога до розвитку в Австрії. Се одначе не годило ся з плянами Поляків, котрі мимо неудачних повстань (1830, 1848 і 1863 р.) не вирекли ся надії на відбудоване Польщі. Для здійснення своєї ціли польські проводирі в Галичині вибрали нову дорогу: вони покинули дорогу революційну, проголосили торжественно, що бажають стояти вірно при монарсії („Przy Tobie Panie stoimy i stać chcemy“) і що в монархії бажають шукати здійснення своїх народних стремлінь. Ся зміна їх становиска принесла їм в короткім часі великі користи. Польська мова від 1867 р. стала в Галичині мовою уряду, школи і прилюдного житя. Поляки захоплюють в свої руки краєву адміністрацію, польські урядники заступили незабаром давнійших німецьких, Поляк є постійно цісарським намісником у Львові, а в коронній раді засідає вже постійно Поляк так званий

міністер для Галичини, без якого згоди не може ніяке міністерство полагодити ніякої важнійшої галицької справи.

Вправді не признано всіх їх домагань: законного відокремленя Галичини яко польської провінції, — одначе на ділі Галичина такою стада, бо Поляки, захопивши її управу в руки, добувши собі подавляючу більшість в галицькім соймі, велике заступство в парляменті, та ставши правительственною партиєю, стали справдішними володарями краю. Їх становиско скріпляло і се, що в австрійськім парляменті йшла завзята борба між Чехами і Німцями, а Поляків, як сильну партію хотіли одні і другі собі позискати. Наслідком сего Поляки здобули собі в Австрії велике значіне і силу. Тої сили уживали вони не лише на своє скріплене, але і на поневолене нашого народу. Їх мрією була історична Польща, себто така, якаби обіймала не лиш польські, але і українські землі, що колись належали до польської держави. Вони станули на становиску, що є тільки Поляки і Москалі („niema Rusi, jest tylko Polska i Moskwa“, як казав в галицькім соймі граф Борковський), а ми ріжнимо ся від них лиш вірою („Gente Ruthenus, natione Polonus“, се значить, з роду Русин, по народности Поляк). Наслідком сего

приймає Галичина на зверх вигляд польського краю, особливо міста стають майже на скрізь польські, бо на польський бік як сильніший перейшли Жиди.

Деякі тодішні провідники нашого народу, нечисленна уряднича інтелігенція і св'ященство під проводом деяких крилошан митрополичої капітули св. Юра у Львові (звідси назва Св'ятоюрці), втративши надію на попере австрійського правительства, та не розуміючи, що сили треба їм шукати в самім народі, в його організації і піднесеню, попали в зневіру і почали звертати свої очі на Росію в надії, що вона виратує їх від спольщення. Надію свою опирали на тім, що Росія згнобила у себе польські повстання, а від часу переходу московських військ через Галичину 1849 р. (вони ішли на поміч австрійському урядови проти Мадярів) уявляли собі Росію як велику, а нашому народови прихильну силу. Росія, використовуючи сей настрій почала зі свого боку агітацію. Приїжджають до Галичини московські учені і політичні агітатори, котрі старають ся доказати єдність нашого народу з московським. Їх роботу улекшує се, що св'ятоюрці з неохоти до народної мови, яку вважають за недостойну до літературного ужитку, послуговували ся в письмі язиковою

мішаниною; зложеною зі слів народних та церковно-словянських. Тепер спільність мови церковної між нами а Москалями, на яку вказували російські агітатори, ввела замішане в поняття сьвятоюрців про свою народність. Прийшов 1866 р. На Австрію впали невдачі военні, які її ослабили. Тоді сьвятоюрці виступили у своїй львівській часописи „Слово“ з заявою, що є один „руський“ нарід від Карпат по Камчатку, що наша мова ріжнить ся від московської лише виговором, і що московська мова повинна бути нашою літературною мовою. В слід за тим іде агітація за виучуванем і уживанем московської мови в слові і письмі, а редактор „Слова“ Богдан Дідицький вневняє, що після його підручника можна сеї мови „в адін час“, се є за годину, навчити ся.

Тою своєю заявою станули сьвятоюрці явно по московським боці, тому до них пристає назва „**москвофіли**“ т. є. приятелі Москви, наколи вони самі себе називали звичайно „твердими“ або „старорусинами“ — в послідних часах „руськими“ себто Москалями. Та москвофіли лише одушевляли ся московською мовою. На ділі вони її не вміли, а щоби не уживати погорджуваної простої народної мови, уживали по більшій

частин польської мови, а в письмі згаданої вже мовної мішанини.

Однак лише частина нашої інтелігенції сироневірила ся своїй заяві з 1848 р. про самостійність і відрубність нашого народу від польського і московського. Друга її частина остала вірна своєму народові, а ряди її скріпило передовсім молоде покоління, а то головним чином завдяки впливові народолюбного руху на Україні. Сей рух розповсюдився в Галичині при помочі творів **Шевченка**, звідки черпали любов до нашої минувшини і всего рідного. Наша молодіж, запаливши ся любов'ю до народу, іде за приміром російських Українців в народ, працює для його піддвиження, все і всюди уживає його рідної — української мови, а на зверх зазначає своє народолюбство, привдїваючи народний і козацький стрій. Звідси пішла для сего на пряму назва „народовці“, а з огляду на його звязки з закордонною Україною назва „**українофіли**“ се є приятелі України або просто „Українці“, для зазначення єдності національної цілого нашого народу без огляду на кордони.

Такий сам народовецький рух проявляє ся за приводом поетів Федьковича і Воробкевича і на Буковині.

Гнет українського слова в Росії причиняє ся до скріплення сего руху в Галичині, бо туди переносять українські письменники з Росії свою діяльність. Вони впливають також і на політичну роботу галицьких Українців, і то в двох противних напрямках: одні як **Куліш і Кониський** в згоді з Поляками бачуть нашу будучність, другі, як **Драгоманів**, домагають ся організації і освідомлення народу для борби за народні права. Наслідком сего зачинає ся живий рух в нашій галицькій суспільности. Появляє ся цілий ряд літературних видавництв. Виходять популярні книжочки для народа, засновують ся читальні і головне товариство для піднесеня просвіти і добробуту народа „**Просвіта**“ у Львові з численними філіями.

Зачинає ся політична організація народа: повстають українські політичні товариства (**Народна Рада**) і українські часописи („**Батьківщина**“ по ній „**Свобода**“, і „**Діло**“.) Всього що живе, поступове і прихильне до народа гуртує ся в таборі народовців, який у 80-тих роках минулого столітя, становить вже значну силу, супроти якої москвофіли зачали тратити своє значіне. Народовці дістають у свої руки управу богатьох товариств, у яких дотепер мали не-

ревагу москвофіли, а також засновують цілий ряд нових інституцій політичних, економічних і просвітних, які з темної незорганізованої народної маси витворюють свідомий народний український організм. Навні супроти Поляків, в парламенті і соймі народовці йшли разом з москвофілами для успішнішої борби з Поляками, тим більше, що борба між ними а народовцями йшла тоді лиш о правопись і чистоту мови.

Роки 1890ті принесли рішучу зміну у політичнім житю нашого народу в Галичині. Прийшло до повного політичного розриву між Українцями а москвофілами; тоді Українці утворили нові політичні організації і партії. Українські соймові послы зірвали союз з москвофілами в соймі і заключили 1890 р. угоду з тодішнім намісником гр. Баденім, яко представником краєвого правительства і Поляків. Вона мала бути початком нового, прихильного відношеня краєвого правительства і Поляків до нашого народу, звідси назва сеї угоди „нова ера“ або „новий курс“.

Проти сеї угоди виступили молодші Українці, які за впливом Драгоманова змагали до перебудови від коріня цілої нашої суспільности, тому назва їх від латинського

слова *radix*-корінь, **радикали**. Вони не в угоді з Поляками, а в політичній освідомленню народу до борби о права, бачили дорогу до красної будучности України.

Нова ера не удержала ся. Повалили її саміж таки її українські творці, коли побачили, що вона не приносить сподіваних користий нашому народови. Остала при ній лише горстка людей, яка в політичній життю втратила вплив.

Загал Українців піднімає знова борбу. В 1899 р. повстає **українська національно-демократична (народна) партія**, найсильніша політична організація нашого народу в Галичині, яка під проводом своєї начальної управи — **Народного Комітету** — бере в свої руки політичний провід українського народу в Галичині. В тім самім році (1899) творить ся **українська соціально-демократична партія** для українського робітничого населення по містах.

Сей поділ нашого народу на партії мав сей наслідок, що кожда з них старала ся на власну руку працювати для народу, а суперництво партійне примушувало їх до живійшої роботи. Наслідком сего політичне жите на галицькій Україні, а також полі-

тичне і національне осявідомлене нашого народу незвичайно зросло і він став свідомою політичною силою. Нарід сотворив собі головно своїми силами цілий ряд народних інституцій і організацій, а оживив і поширив діяльність давних.

Засноване ще 1873 р. за почином і при помочи закордонних Українців **наукове товариство імени Шевченка** стало видавати, особливо від коли на його чолі став професор **Михайло Грушівський** з Києва, багато книжок наукових, які здобули собі незабаром велике призначе у чужих учених. Воно видало цілий ряд учених, які своїми науковими працями добули українській науці добре імя в світі. Зацвило українське письменство, для якого працювали такі талани, як **Іван Франко** і цілий ряд молодших визначних письменників. Повстала по неудачних москвофільських давнійших пробах нова сильна організація економічна, засновано багато товариств економічних зі собою злучених, а на їх чолі стали **Союзи: ревізійний, кредитовий і торговельний** у Львові. Повстала могутня рілнична організація „**Сільський Господар**“ у Львові зі Союзом господарсько-торговельним і для Збуту худоби.

Відновляючи козацькі традиції нарід гуртує ся в нового рода стоваришенях: „**Соколах**“ і „**Січах**“, які стали завязком українського січового війська.

Повстає **Українське товариство педагогічне** для опіки і організації рідного шкільництва, яке опікує ся і удержує цілий ряд низших і середних шкіл. По містах і селах повстають „**Народні доми**“ які стають осередком українського життя.

Український театр ширить по усіх закутинах краю любов до рідного слова і рідної пісні. Повстають також товариства для плекання української музики і штуки.

У всіх напрямках розвивають галицькі Українці живу діяльність, стараючи ся піднести культурний уровень свого народу. Росте осьвідомлене народу, нарід почуває свою силу, а через се і борба з його національними противниками стає чимраз острійша і завзятійша. З початком сего столітя прибирає ся борба острій характер: в рілних страйках, яких цілю було поліпшити долю робучого люду, зломити економічну а тимсамим і політичну силу польської шляхти у нашій части краю; в борбі за **український університет**, яка має на

ції здобути для нашої молодіжи можливість усю висшу освіту побирати в рідній мові і плекати рідну науку, та в борбі о реформу виборчу до сойму та парламента. Борба сея незвичайно поширила і поглибила ідею українську серед галицького населеня, чого доказом вислід загальних виборів до парламента на основі загального права виборчого 1907, який дав майже виключно заступство українським послам.

Подібні відносини як в Галичині були і на Буковині. Одначе і там від 90тих років минулого столітя зачинає українська ідея чимраз сильнійше розвивати ся. В борбі з москвофільством і пануючими в краю Румунами (Волохами) горстка місцевих і заможних з Галичини народовців розповсюднює чимраз ширше українську народну гадку і вкінци доводить буковинську Україну до значної сили.

Одна угорська Україна з поміж країв Монархії не проявила своєї участи в нашім національнім відродженю.

На російській Україні під абсолютною і ворожою українству управою не було і бесіди про ширше національне українське жите. Воно обмежало ся лише до праці літературної і розвитку театру. В однім і дру-

гім напромі видала російська Україна цілий ряд таланів, що приносять славу українському імени. (Коцюбинський, Грінченко, Леся Українка, — Кропивницький, Тобилевич, Заньковецька, Садовський і багато інших.)

Однак двацятє столїте і тут приносить важні зміни. Російська революція після японської війни (1905) добуває деякі полєкші народам російської імперії, між ними і Українцям. Царський манїфест зі жовтня 1905 р. признає горожанські свободи народам російської держави і скликає їх заступників: Державну Думу. Українське слово добиває ся свободи, петербурська Академія наук проголошує самостійність і окремішність української мови, а рада міністрів приходить до пересвїдчення, що через заборонюване української книжки шкодить ся ширеню просвїти серед українського народу, який не розуміє московщини. До першої Державної Думи увійшло 80 українських послів, зеднаних в однім українськїм клубі, та вони не могли добути ніяких прав для українства, бо взагалі Дума не дійшла в Росії до значія. Натомість нарід сам розвинув буйну діяльність. Появив ся цілий ряд українських часописий, засновано українське наукове товариство в Києві, „Про-

світу“, приступлено до економічної організації народу. Сей зріст українства по обох боках кордону став одною з головних причин нинішньої світової війни, а згноблене його є одною з головних цілей борби Росії проти союзних держав: Австрії і Прус.

У Відни в липни 1915.

ЗМІСТ.

	Стор.
Передне слово	3
Українська земля і український нарід .	7
Велике київське князівство	8
Поділ київської держави	18
Галицько-волинське князівство	23
Татарський наїзд	28
Внутрішнє жите княжої доби	35
Наші землі в злуці з Литвою і Польщею	45
Борби проти литовсько-польського заневолєня	55
Люблинська унія	63
Козаччина	70
Козацькі війни	79
Козацькі порядки	87
Церковні справи на Україні	90
Петро Конашевич Сагайдачний	98
Нові борби на Україні	108
Богдан Зиновій Хмельницький	117
Руїна	127

	Стор
Лівобічна Україна	142
Іван Мазепа	144
Занепад козацького ладу і українського життя на лівобережній Україні . .	152
Зруйноване Запорозжської Січи . . .	161
Державний лад Гетьманщини	167
Правобічна Україна	177
Українські землі під Росією і Австрією	183
Роки 1848—1876	196
Найновіші часи	202

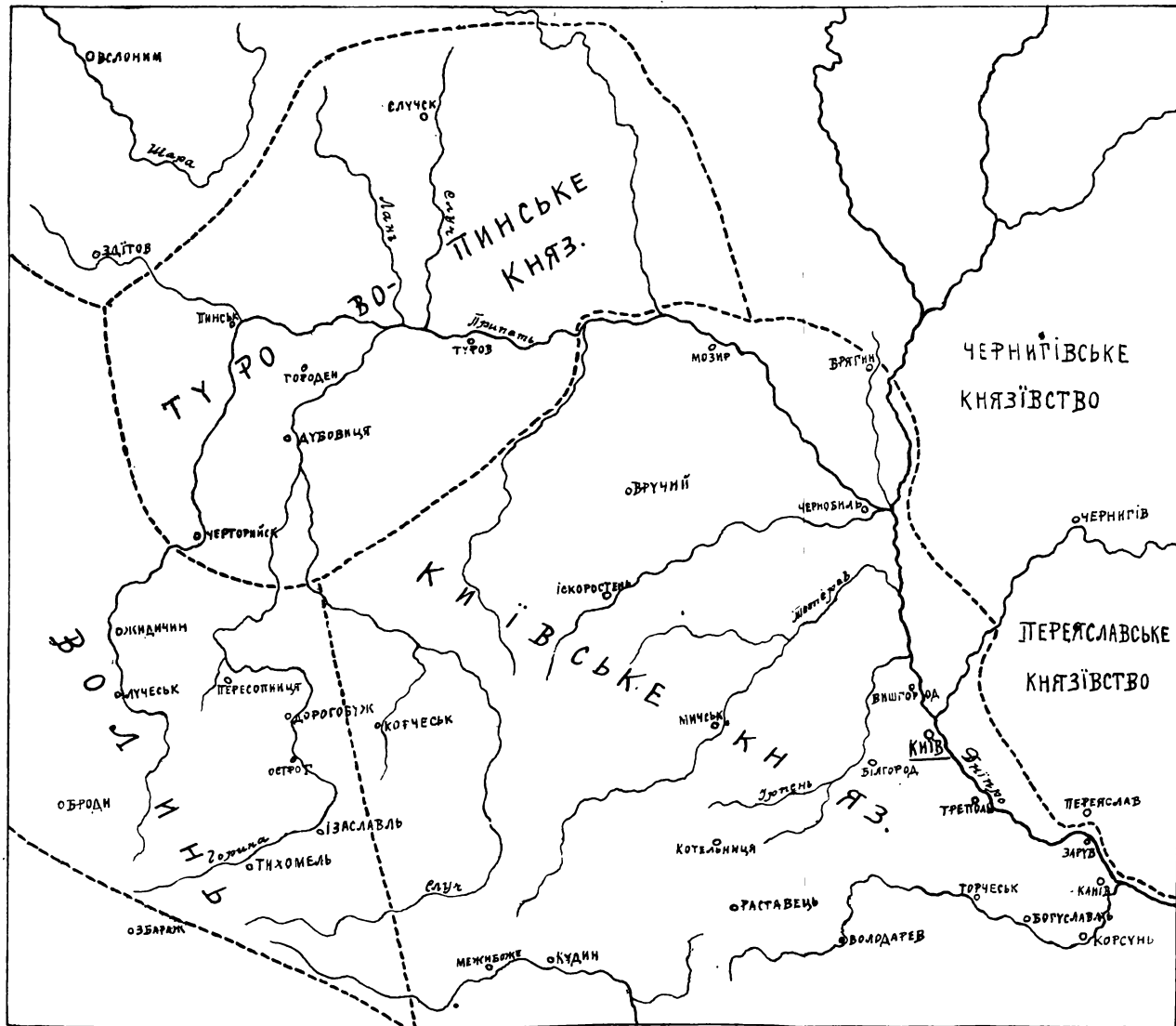
Спис ілюстрацій.

□□□

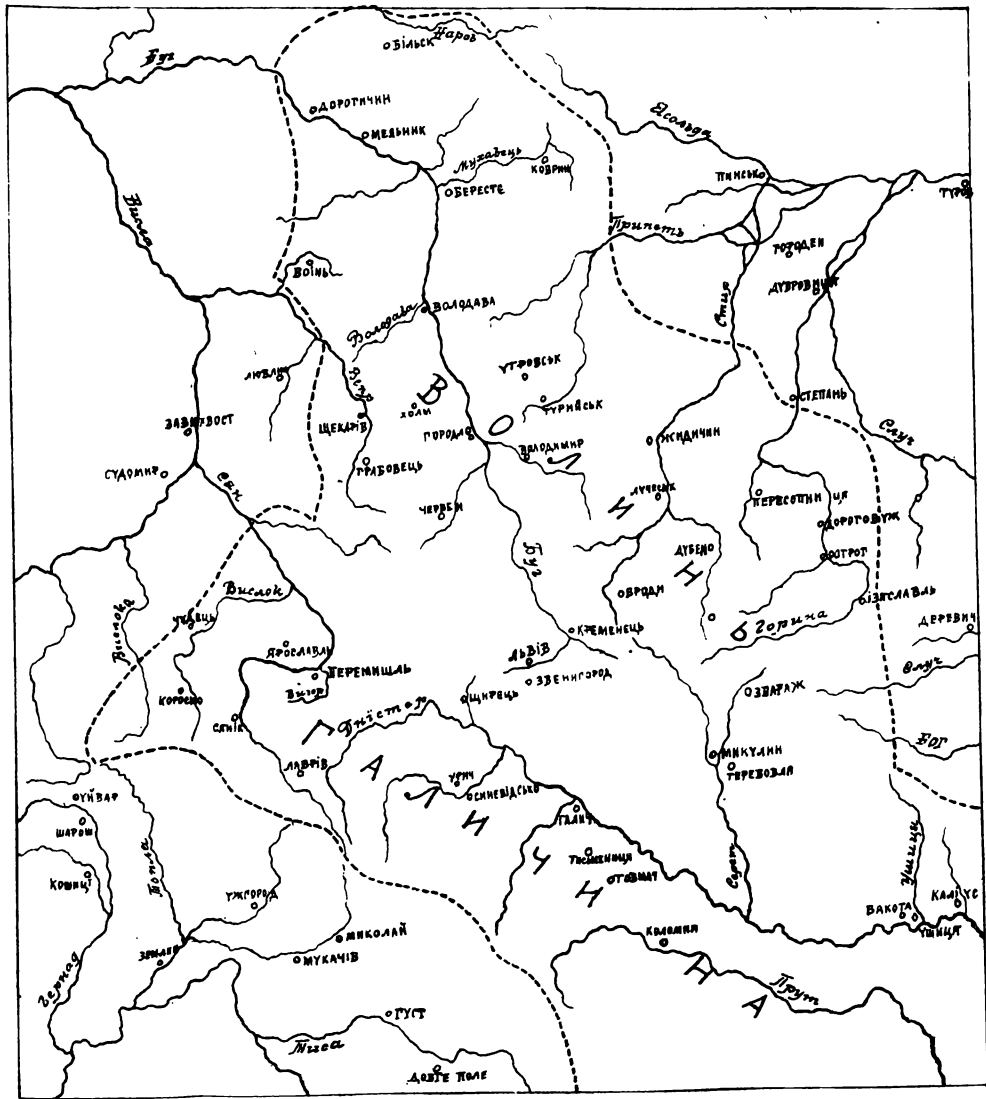
	Стор.
Св. Ольга	10
Володимир Великий	12
Ярослав Мудрий	14
Роман Галицький	25
Король Данило	30
Петро Конашевич Сагайдачний . . .	100
Козацький табор	110
Запорожець	115
Богдан Хмельницький	117
Іван Виговський	133
Петро Дорошенко	140
Іван Мазепа	145
Павло Полубутко	157
Кирило Розумовський	160
Кальнишевського вивозять Москалі з України	163
Вибір гетьмана	169
Полковниця, полковник, бунчук, булава. сотник	170—173

КИЇВСЬКЕ
КНЯЗІВСТВО
В XI - XII СТ.

ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ.

ЗЕМЛІ ЗАСЕЛЕНІ УКРАЇНЦЯМИ.

